

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI

XƏZƏR TÜRKLƏRİ
(Tarixi oçerklər)

“ ELÇİBƏY KİTABXANASI “

BAKI-2022

İÇİNDƏKİLƏR

I FƏSİL

Xəzər Türkləri ən qədim dövrlərdə.....səh.3

II FƏSİL

Xəzər Türkləri Kas (Kassit) İmperatorluğu dövründə...15

III FƏSİL

Xəzər Türkləri Xəzər İmperatorluğu dövründə.....27

IV FƏSİL

Xəzər Türkləri Xəzər İmperatorluğunun süqutundan sonrakı
dövrə..... ...70

Ədəbiyyat göstəricisi..... 75

I FƏSİL

XƏZƏR TÜRKLƏRİ ƏN QƏDİM DÖVRLƏRDƏ

Tarixi qaynaqlarda “ Kuzarim, Xazaroy, Qazari, Cosri, Kas (Kassit), Kaspi, Xazar və Xəzər “ kimi qeyd edilən Xəzər Türklərinin tarix səhnəsinə çıxışını, bəşər tarixindəki rolunu və yaratdıqları maddi və mənəvi miraslarının tarixini şərti olaraq 5 (beş) dövrə bölmək olar:

1. Ən qədim dövrlərdən Kas (Kassit) İmperatorluğuna qədərki dövr – Qobustan Xəzərləri dövrü ;
2. Kas (Kassit, Kasər, Xəzər, Azər) İmperatorluğu dövrü ;
3. Kaspilər (Xəzərlər) dövrü ;
4. Xəzər İmperatorluğu dövrü ;
5. Xəzər İmperatorluğunun süqutundan sonrakı dövr.

Tarixin ilk çağlarından başlayaraq Ana Türküstandan və onun ayrılmaz bir parçası olan Azərbaycandan dünyanın demək olar ki, bir çox ərazisinə böyük dalğalar halında köç edən Türk qövmələri Batıya və Güneyə doğru Xəzər dənizinin Güneyi və Quzeyi olmaq üzrə iki ana yoldan irəliləmiş, bu ərazilərdə böyük dövlətlər qurmuş, yüksək maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri

yaratmışlar. Bunlardan hələlik tarixə bəlli ən qədim olanı QOBUSTANDIR.

İslama qədərki bütün dövrlərdə tarixi qaynaqlar xronoloji ardıcılıqla Xəzərləri eradan öncəki əsrlərdən başlayaraq bizim eramızın XI əsrinə qədər daima Azərbaycanla bağlı olduqlarını qeyd etmiş və göstərmişlər ki, Azərbaycan Xəzərlərin məmləkəti idi (Bax: İslam Ansiklopedisi, II cilt, səh. 99).

Tədqiqatçılar 4000 (dörd min) hektardan artıq olan bu ərazidən indiyədək 6000 (altı min) dən artıq Qayaüstü təsvir, 20 mağara və yaşayış yeri, 40 kurqan aşkar etmişlər. Bunlar əsasən “Böyükdaş, Kiçikdaş, Yazılıtpə, Şanqardağ, Şıxqaya və Çinqırdağ “ adlanan ərazilərdir.

Qobustan unikal tapıntı haqqında dünya ictimaiyyətinə 1939-cu ildə ilk məlumat verən Azərbaycan arxeoloqu İshaq Cəfərzadədir. Azərbaycan hökuməti 1966-cı ildə Qayaüstü

rəsmləri əhatə edən ərazini “ Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu “elan etmişdir.



Tədqiqatçılar 4000 (dörd min) hektardan artıq olan bu ərazidən indiyədək 6000 (altı min)dən artıq Qayaüstü təsvir, 20 mağara və yaşayış yeri, 40 kurqan aşkar etmişlər. Bunlar əsasən “Böyükdaş, Kiçikdaş, Yazılıtəpə, Şanqardağ, Şıxqaya və Çinqirdağ “ adlanan ərazilərdir.

Qobustan unikal tapıntı haqqında dünya ictimaiyyətinə 1939-cu ildə ilk məlumat verən Azərbaycan arxeoloqu İshaq Cəfərzadədir. Azərbaycan hökuməti 1966-cı ildə Qayaüstü rəsmləri əhatə edən ərazini “ Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu “elan etmişdir.

Qobustan Qayaüstü rəsmlərində məişət səhnələri, kollektiv rəqslər, müxtəlif rəmzlər, Günəşi əks etdirən simvollar, qayıq və ya gəmi rəsmləri, bürclər, digər fəza cisimləri, kişi və qadın təsvirləri, tarixin müəyyən dövrlərinə aid qədim yazılar və s. öz əksini tapmışdır.

Əsrlər boyu bir-birinin ardınca gələn nəsillər Qobustandakı ayrı-ayrı qayalarda bir-birini təkrar edən və etməyən xeyli rəsmlər çəkmişlər. Çox maraqlıdır ki, bu rəsmlərdə insanların başları kiçildilmiş və surət cizgiləri-göz, burun, ağız və qulaqları rəsm edilməmişdir. Bu qayaüstü rəsmlər onu göstərir ki,

burada insan həyatı təxminən eradan əvvəl XV minillikdən-yuxarı paleolit dövründən başlayaraq eramızın orta əsrlərinə qədər davam etmişdir.



QOBUSTAN QAYAÜSTÜ KİÇİLDİLMİŞ BAŞ VƏ GÖZSÜZ, BURUNSUZ, QULAQSIZ İNSAN RƏSNMLƏRİ

Qayaüstü təsvirlərdə o dövr insanların yaşıyış tərzlərinin demək olar ki,bütün əsas cəhətləri öz real əksini tapmışdır.(Qobustan qayaüstü təsvirləri haqqında geniş məlumat üçün bax :Azərbaycan arxeologiyası, I cild, Bakı 2008; Rüstəmov C.N.,Qobustan dünyası, Bakı 1994; Rüstəmov C.N., Muradova F.M., Qobustan petroqlifləri,Bakı 2003; Azərbaycan tarixi (yeddi cildə), I cild, Bakı 2007; Cəfərov Ə.,İnsanlığın səhəri, Bakı 1994; Cəfərqulu Rüstəmov, Firuzə Muradova, Qobustan, Kiçikdaş dağı abidələri,Bakı 2008 və s.).

Qobustanlılar orta daş dövründə daş alətlər hazırlamağa başlamış,zaman keçdikcə çay daşlarından “döyəclər,kəsərlər, çaxmaq daşı qəlpələrindən kiçik bıçaqlar” həmçinin daş və sümükdən bəzək əşyaları düzəltmişdilər.Onlar ilk zamanlar ovçuluğu “sürək üsulu “ ilə həyata keçirərək heyvan sürülərini qova-qova qayaların üstünə qaldırmış,sonra da arxa tərəfi kəsərək onları uçuroma tərəf yönləndirmiş,hürkmüş heyvanlar özlərini ovçulardan xilas etmək üçün qayadan atılaraq onların əlinə keçirdilər.Uzun illər boyu “sürək üsulu”ilə ov edən

Qobustanlılar sonralar “ox” ixtira edərək onunla ov etmiş,daha sonralar isə çöl heyvanlarını əhilləşdirərək onlardan istifadə etməyə başlamışdılar. Qobustandakı bir qayada çəkilmiş inək şəklinin boynunda ip olması Qobustanlıların çöl heyvanlarını əhilləşdirməsinə əyani sübutdur.



QOBUSTAN QAYAÜSTÜ ƏHILLƏŞDİRİLMİŞ İNƏK RƏSMİ

Həmçinin “Böyükdaş”adlanan qayada sağ əlində uçmağa hazırlaşan bir Şahin quşu tutmuş atlı təsvir edilmişdir. Bu təsvir də onu göstərir ki, Qobustanlılar vəhşi ov quşlarını da əhilləşdirib onlardan ov etməkdə istifadə etmişlər. “Yeddi Gözəl” adlandırılan mağaradakı şəkillərdən aydın olur ki,ovçuluqda kişilərlə bərabər qadınlar da iştirak etmişdilər.

Qobustan qayalarında xeyli miqdarda qayıq və ya gəmi rəsmləri vardır.Bu qayaüstü rəsmlərdəki gəmi təsvirlərinin burnundakı şüalanmış Günəş şəkillərindən görünür ki,qədim Xəzərlər gəmi vasitəsilə dənizə çıxmış və dənizdən həm balıq ovlamış,həm də Ön Asiya və Yaxın Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaratmışlar.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki,bu qayaüstündəki qayıq və ya gəmi rəsmlərinin burun hissəsindəki Günəş təsvir-

ləri qədim Qobustanlıların Günəşin çıxması və batması kimi təbii astronomik hadisələrlə bağlı mifik təsəvvürlərinin məhsuludur. Qədim Qobustanlılar təbiətin bu sirli hadisəsini möcüzə saymışlar. Astronom A. Rüstəmov belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, qədim Qobustanlılar bu qayaüstü rəsmdən “Günəş rəsədxanası” və ya “Günəş saati” kimi istifadə etmişlər.



QOBUSTAN QAYAÜSTÜ “ GÜNƏŞ SAATI “ RƏSMİ

Bəzi mülahizələrə görə, ərazidə olan qədim Qobustanlılar ilin günlərini hesablamağı öyrənmiş, mövsümlər, aylar, sutka (bir gecə-gündüz) və saatlarla bağlı müəyyən təsəvvürə də malik olmuş, il hər biri 40 gündən ibarət olan 9 aya bölmüşlər. Astronoma görə, Qobustan qayalarında işıq-kölgə prinsipi ilə işləyən “Onomon təqvimi” dünyada bənzəri olmayan ən mü-kəmməl təqvimlər- dəndir.

Qobustan qayalarında həm də solyar rəmlər-svastika, spirallar, maral, ceyran, dağ keçisi, qaban, at, it, canavar, pələng, ilan, kərtənkələ, balıq və s. kimi heyvan təsvirləri və ikitəkərli araba rəsmləri vardır .

1972-ci ildə Qobustanda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 12 insan skeleti aşkar edilmişdir.” Firuz düşərgəsi “adlanan bu yerdə açılmış son mezolit dövrünə aid bu məzar-

lardakı insanların kəllə sümüklərinin antropoloji quruluşu elmi tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, onlar müasir Azərbaycan Türklərinin əcdadlarıdır.(Bax:Ə.Cəfərov, İnsanlığın səhəri,Bakı 1994,səh.61).

Bu qəbirlərdən və yaşayış yerlərindən həmçinin orta daş dövrünə aid yaxadan asılan “daş,qaban və başqa heyvanların dişləri,cürbəcür muncuqlar və üstü naxışlanmış sümük asmalar tapılmışdır.





Qobustan qayaüstü qoç təsviri



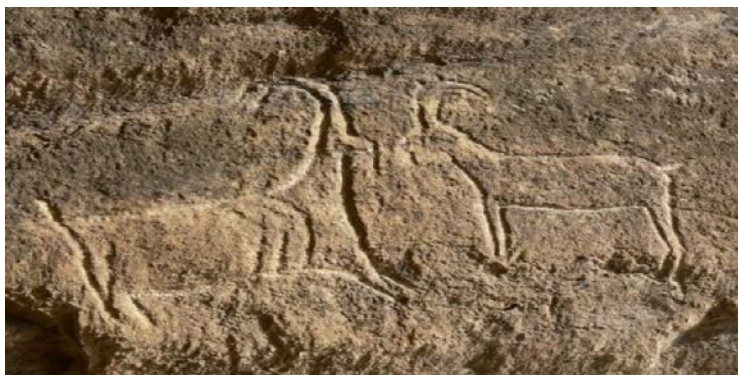
Qobustan qayaüstü pələng təsvirləri



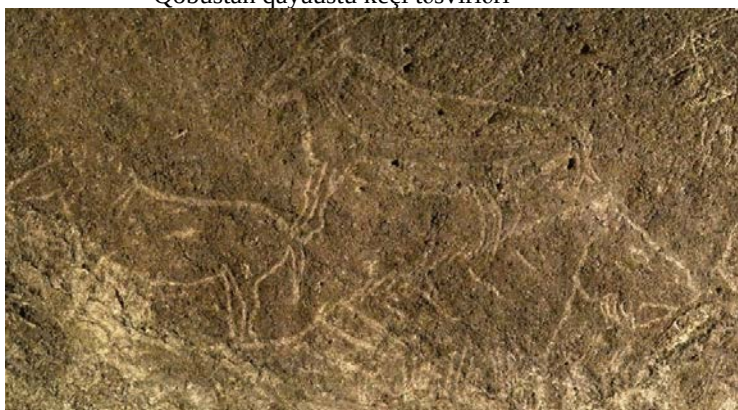
Qobustan qayaüstü “Sürək üsullu” ov təsvirləri



Qobustan qayaüstü gəmi və ya qayıq təsvirləri



Qobustan qayaüstü keçi təsvirləri



Qobustan qayaüstü at təsvirləri

Qobustanın qədim insanları olan Xəzər Türkləri torpağa batmış böyük yastı daşları döyərək oymuş, iri “ Su hovuzları “ düzəltmişdilər ki, bu hovuzlar yağış suyu ilə dolmuş və növbəti yağışa qədər bu sulardan istifadə etmişdilər. Yağış sularını bu hovuzlara axıtmaq üçün qayaların üstündə dərin şırımlar açmışdılar.

Qayaüstü rəsmlərdə qurban mərasimləri,müxtəlif ayinlər, mehrablar və s.də öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki,Qobustandakı Petroqliflərin (daş üzərində rəsmlərin) bəziləri Göytürk damğaları ilə eyniyət təşkil edir.Bu da onu göstərir ki,Çindəki, Monqolustandakı, Rusiyadakı qədim Türk yurdlarındakı və Avropadakı Runik yazılar və işarələr Qobustan yazıları ilə eyniköklü sistemə malikdirlər.



Gobustan Hazar Türklerine Ait Tamgalar

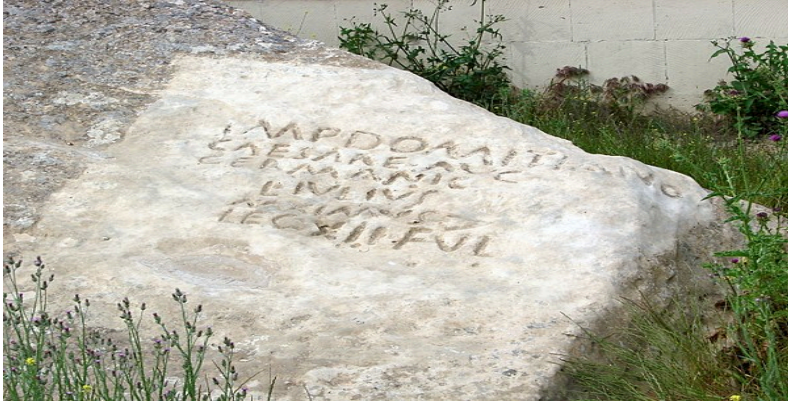


Gobustan, Hazar Türklerine Ait Tamgalar



Denizlideki Hazar Türk Tamgası

Qobustan qayalarından birində Latın dilində miladi I əsrə aid Roma imperatoru Domitsian Sezar Avqust Germanikin adı həkk olunmuşdur. Bu yazı Roma qoşunlarının I əsrdə Xəzər sahillərinə də gəldiklərini sübut edir.



Qobustan ərazisində həm də orta əsrlərə aid ərəb əlifbası ilə yazılmış fars dilində bir kitabə vardır. “ Yazılıtpə “dəki bu daş kitabədə “ İmam Şaki burada olub, dua edib və buranı tərk edib “ cümləsi həkk edilmişdir.

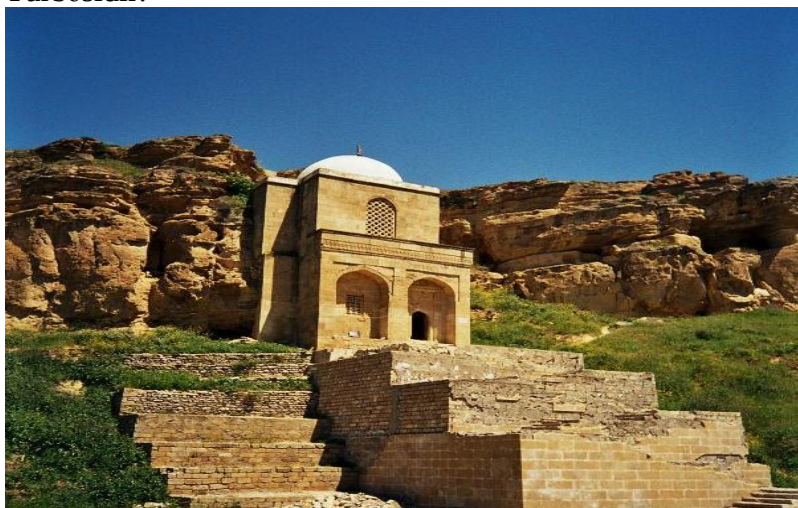
Bundan əlavə Qobustanda ərəb əlifbası ilə yazılı və üzərində müxtəlif təsvirlər həkk olunmuş bir məzar daşı vardır.



Ərəb əlifbası ilə yazılı və üzərində müxtəlif təsvirlər həkk olunmuş bir məzar daşı

Qədim Xəzər Türklərinin bəşəriyyətə bəxş etdiyi Qobustan açıq muzeyi həm də bir sıra ziyarət yerləri ilə məşhurdur. Burada həm qədim insanlara sığınacaq olmuş mağaralar, həm də mərasimlərin, ayinlərin və ibadətlərin həyata keçirildiyi pirlər və ziyarətgahlar vardır. Qobustan ərazisində həmçinin orta əsrlərə aid “ Şeyx baba, Diri baba, Cingir baba, Qara atlı baba, Cörmə baba, Sofi Həmid, Sofi Novruz, Hürü qızları, Əli ayağı, Yel piri və s.” kimi Sufi təriqətləri ilə bağlı ziyarətgahlar mövcuddur. Yerli adət-ənənələrə uyğun olaraq toy mərasimləri zamanı buradakı “Böyükdaş”ı ziyarət etmək və dilək tutub “ Kikişdaş “da yerləşən “ Qaraatlı piri”ndəki kol-kosa rəngarəng parçalar bağlamaq adəti bu gün də qalmaqdadır. Bu ziyarətgahlar bir daha sübut edir ki, bu torpaqlar həm də müqəddəs insanların yaşayış yerləri olmuşdur. Bu müqəddəs insanlardan biri də Diri Babadır.

Qədim Qobustan Xəzərlərinin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu açıq muzey həm də bir sıra qədim ziyarət yerləri ilə məşhurdur. Burada həm qədim insanlara sığınacaq olmuş mağaralar, həm də mərasimlərin, ayinlərin və ibadətlərin həyata keçirildiyi ziyarətgahlar vardır. Bu ziyarətgahlardan biri də Diri Baba Türbəsidir.



Diri Baba Ziyarətgahı

Məşhur Norveçli alim və səyyah Tur Heyerdal 1981 və 1994 –cü illərdə Qobustana xüsusi səfərlər təşkil etmiş, Xəzər sahillərini böyük bir sivilizasiyanın beşiyi adlandırmış, qayalar üzərindəki Günəş təsvirli gəmi rəsmlərini görərkən heyranlıqla demişdi:” Qobustan kökləri çox qədimlərə gedib çıxan və hətta Mesopotamiyadan daha qədim,dəqiq tarixi indiyə qədər məlum olmayan mədə- niyyət incisidir “.

Tarixin möcüzəsi sayılan qədim Xəzər Türklərinə aid bu Qobustan maddi və mənəvi mirasının hələ açılmamış xeyli sirrləri var.Bu anlamda onun araşdırılması və tədqiqi hələ uzun zaman davam edəcək.

Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu 2007-ci ildə YUNESKO-nun Mədəni İrs siyahısına daxil edilmişdir.

Qobustandakı Xəzər Türklərinə aid bu maddi və mənəvi miraslar ondan sonrakı Sumer, Qut və Kas(Kassi,Kassit) Türk lərinin Sivilizasiyası arasındakı əlaqələrin əyani sübutudur.

Bütün bunlarla yanaşı, həm də hər bir xalqın ən böyük maddi və mənəvi mirası o xalqın yaratdığı dövlət və imperatorluqlardır.Dövlətlər milli,İmperatorluqlar isə bəşəri mədəniyyətin daşıyıcıları, varisləridirlər.Dövlətçilikdə dünya xalqlarına müəllimlik edən Türklər tarix boyu 25 İmperatorluq, 60 –a qədər dövlət yaratmışlar.Bu İmperatorluqların ikisini məhz Xəzər Türkləri yaratmışdır.

II FƏSİL

XƏZƏR TÜRKLƏRİ KAS (KASSİ,KASSİT) İMPERATORLUĞU DÖVRÜNDƏ

Türk İmperatorluqları içərisində Birinci Kas (Xəzər) və İkinci Xəzər İmperatorluqlarının xüsusi yeri vardır.

Kasların (Xəzərlərin) tarixi həm də Azərbaycan Türklərinin tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.Belə ki,bir çox tarixçilər Azərbaycan və Yaxın Şərq xalqlarının tarixində mühüm rol oynayan “Kas,(Kassi,Kassit), Kaspi,Azər “lərin Xəzərlərlə eyni xalq olduğunu irəli sürmüş və göstərmişlər ki,tarixdə bir yox, məhz iki Xəzər- Türk İmperatorluğu olmuşdur.

Bunlardan birincisi,bizim eradan əvvəl II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində Kas (Kassi,Kassit,Xəzər) Türklərinin yaratdıqları Kas İmperatorluğudur.Yunan mənbələrində bu dövlət “ Kaspiana “kimi qeyd edilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar (Bax :Met Çünatko Yusif İzzet Paşa, Kafkas tarihi, I cilt, Ankara 2002; Martin Bernal,Kara Atena, İstanbul 1998 ;Zafer Süren,Çipxe-Kafkas Aile Damgaları, İstanbul 2001) Kasları “ Kassit “ adı ilə Adıgey-Abxazlara bağlasalar da bunun heç bir elmi əsası yoxdur.

Kasları Qobustan Xəzər Türklərinin xələfi, İkinci Xəzər İmperatorluğunun sələfi hesab edən tədqiqatçılar isə göstərirlər ki,”Kas”, “Kaspi “, “ Xəzər “ və “Azər “ sözlərinin kökündəki “kas,xəz və az” sözləri eyni mənanı ifadə edir.Orxon-Yeni-sey yazılı abidələrində adı çəkilən “Az xalqı “ elə “Xəzərlər”-in və qarşılıqlı olaraq Azərbaycan Türklərinin özü, onların qurduqları “Kas”(Xəzər) dövləti də məhz Azərbaycan Türklərinin dövlətidir.

Bəzi tarixçilər bir az da irəli gedərək göstərirlər ki, eradan əvvəl II minilliyin ortalarında Babilistanda hakimiyyətə Kassi sülaləsi gəlmişdi.Onlar“Kassi”etnonimini sonrakı “Kaspi” tayfa adı ilə eyniləşdirmiş və buna əsaslanaraq Kassilərin Xəzər (Kaspi) dənizi sahillərindən gəldiklərini irəli sürmüşlər.

Kassilər həm də Elam ərazisində olmuş,Zaqros dağının şərqə uzanan qolunu “Kassi dağları” adlandırmışlar.Bəzi mülahizələrə görə, Kassilər Urmu gölü hövzəsinə qədər yayılmışdılar (Bax:Azərbaycan tarixi,Z.M.,Bünyadovun və Y.B., Yusifovun redaktəsilə, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1994,səh.85).

Kaslar (Xəzərlər) təqribən 1300 il Yaxın Şərfin tarixində aparıcı rol oynamışlar.Qədim mənbələrdə “Kas,Kassi, Kaspi,Kaş (Kaşş)” adı ilə tanınan bu qədim Azərbaycan Türkləri IX-XII əsr ərəbdilli tarix kitablarında eradan qabaqki tarixdən bəhs edərkən “Xəzər” adı ilə xatırlanmışlar. Dilçilik baxımından da “Kas,Kaspi,Xəzər,Quz” sözlərinin də eyni kökdən olması özünü doğruldur.

Bəzi tədqiqatçılar “Kaspi=Xəzər dənizi”nin adını da bu Kaspi tayfa ittifaqının adı ilə bağlayırlar. Azərbaycanın qədim əhalisindən olan bu Kas və ya Kassi Türkləri eradan əvvəl III minilliyin başlanğıcında Azərbaycanın cənub-qərbindən, Urmu gölü ətrafı və Zaqros dağlarından Mesopotamiyaya da yayılmış,dinc yolla bu ərazidəki dövlətlərin içərisinə daxil olmuş,oradakı müxtəlif peşə və sənət sahələrində,xüsusilə hərbi işlərdə xidmət etmişlər.

Belə bir ardıcıl tarixi proses nəticəsində əkinçi oturaq əhalinin yaratdığı dövlətlər bir müddət keçəndən sonra döyüşkən və güclü elat tayfalarından öz ordularına gənc döyüşçülər qəbul etmişdilər ki,bu heç də hər hansı bir hökmdar və ya əyanın istəyi ilə deyil,ictimai-siyasi şəraitin tələbindən irəli gəlmişdir.Bəllidir ki,oturaq həyat şəraiti fərdin və dövləti təmsil edən topluluğun döyüş qabiliyyətini zəiflədir.Ona görə də oturaq təsərrüfata əsaslanan bir çox dövlətlər köçərilərin ani bir hücumuna dözməyib tezliklə öz yerlərini onlara tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar.Tarix göstərir ki, siyasətdə daha ayıq və uzaqgörən olan oturaq xalqlar hərbi cəhətdən həmişə köçərilərdən geri qalmışlar.Ona görə də,Dəclədən şimal-şərqdəki ərazilərdə,bugünkü Kərkük və Urmu boylarından Araz çayına qədərki ərazilərdə yurd salan Kaslar (Xəzərlər) eradan qabaq III minilliyin sonlarında Mesopotamiyaya dinc yolla

yayıldıqları halda artıq eradan əvvəl II minilliyin başlanğıcında,təqribən eradan əvvəl 1741-ci ildə güclü bir hücumla orada mövcud Babil dövlətini yıxmış,öz hakimiyyətlərini bütün Mesopotamiyaya yaymışlar.

Kaslar (Xəzərlər)Azərbaycanda üstün mövqe qazandıqdan sonra II minilliyin 1750-ci illərində hökmdarları Qandaşın başçılığı altında Mesopotamiyanı fəth edərək tez bir zaman da Yaxın Şərqdə böyük bir İmperatorluq qurmuşlar.

Kasların ən qüdrətli hökmdarlarından biri olan II Ağum kitabələrdə özünü “Kaşşın,Akkadın və geniş Babilistan ölkəsinin hökmdarı “ adlandırmışdır. Digər bir Kas hökmdarı olan Qaraindaş bunlara “Sumer hökmdarı”sözünü də əlavə etmişdir.

Bu dövrdə Dəclədən şərqdə hələ də öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış digər bir Türk dövləti olan Qut dövləti də Kaslara tabe olmuşdu.Kaslar öz Türk sələfləri və xələfləri kimi yerli ictimai-iqtisadi və dini məsələlərə toxunmamış, əksinə,onları qoruyub saxlamışdılar.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki,Kaslar Azərbaycanın güneybatı və Mesopotamiya nın güney bölgələrində hakimiyyəti ələ alıb eradan əvvəl 6 əsrə yaxın (XVII-XII əsrlər) buralarda hökmranlıq etmişlər (Bax:Balkan K.,Die Sprache der Kassiten, New –Havin 1954,səh.2).

Vaxtaşırı Assur və Elamla müharibə edən Kaslar eradan əvvəl XIV əsrin sonunda Elamı məğlub edərək onun ərazilərini ələ keçirmişdilər.Eradan əvvəl XIII əsrin sonlarından başlayaraq Kaslara qarşı Assur-Elam hücumları başlamış və nəhayət eradan əvvəl 1157-ci ildə Kas sülaləsinin Babildəki hakimiyyətinə son qoyulmuşdu.

Kasların varisləri nədənsə “Kaşşu hökmdarı” adını qeyb etmişlər.Bizim eradan əvvəl I minilliyin ilk əsrlərində Azərbaycanın cənubunda,Xəzər dənizindən qərbə,ta Zaqros dağları da daxil olmaqla oralarda yaşayan bütün elat və yarımoturaq tayfalar Midiya (Maday) Türk dövlətini yaratmış, Mesopotamiyadakı Kaslar da Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdular.

Tədqiqatçılar göstərilər ki,Kaslar eradan əvvəl III min-illiyin sonlarından eradan əvvəl VIII əsrə qədər Azərbaycanda yaşayan Türk tayfalarından biri olmuş, həmin dövrlərdə Xəzər dənizindən Dəclə çayına qədər ərazi “Kaspiana”adlanırdı (Bax:Elçibəy,Azərbaycandan başlayan tarix,Bakı 2003,səh.26

Kasların hakimiyyəti dövründə Kas sənətkarları müxtəlif silahlar,bəzəkli qab-qacaqlar düzəltmiş,cizgi-rəsm sənətində “an” üslubunun ilk nümunələri yaradılmış, metal işləmə sənəti inkişaf etmiş, gözəl bəzək əşyaları hazırlanmış, bir sözlə,Kas Türkləri İkiçayarasındakı mədəniyyətə əliboş qoşulmamışdı-lar.



BİR KASSİ BÖYİ

Mesopotamiyada Kaslardan öncə mövcud olan “kudurru”(dikili daş) gələniyi Kaslar çağında daha geniş yayılmış-dı.” Kudurru “ bölgə bəylərinə və iri torpaq sahiblərinə aid əra-zilərin sərhəddinə qoyulan sınır bölgə daşları idi.Üzərinə müx-təlif simvol və damğa həkk olunan “küdürü” ların özləri qal-masa da xeyli miqdarda kopyaları qalmışdır. Bu “küdürü” lərdən birinin üzərindəki müxtəlif simvollarla yanaşı,qabal və saz çalanlar dəstəsi diqqəti cəlb edir.(Seçmələr bizimdir-A.Q. Bax : Günaltay Ş.,Türk tarihinin ilk devirlerinden Yakın Şark (Elam ve Mezopotamiya),Ankara 1987,səh. 530,555,556).

Digər bir “kudurru” üzərində Akkadca yazılı hədiyyələr içərisində “sattuk” sözü və Şamaş-Günəş tanrının xanımı türkcə “Ay” sözü ilə verilmişdir. Sumercə “Utu”, Akkadca “Şamaş” adlanan Günəşin xanımı (arvadı, həyat yoldaşı) “Nanna” Mesopotamiyanın güneyində olan Sippar şəhərində də “Ay-a” adlanmışdı (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax:İstoriya drevneqo Vostoka,Moskva 1983,səh. 281,433).



KAS TÜRKLƏRİNƏ AİD “KUDURRU” ÜZƏRİNDƏKİ MÜXTƏLİF SİMVOLLAR, QABAL VƏ SAZ ÇALANLAR DƏSTƏSİ

Atçılıqla bağlı bir Kassı yazısında “Kaşakti, Urziqada-di, Kurukşebuqaş, Timiraş, Aqkriyaş, Xamatti “sözləri işlənmişdi. Kassilər bir neçə əsr tabeliyində saxladığı İkiçayarası xalqlar olan Sumer və Akkad dillərinə müəyyən qədər təsir etsə də tam təsir edə bilməmiş, əksinə, həmin dillərdə yazıb oxumağa məcbur olmuşdular. Ona görə də, Kassı dövrünə aid yazılar azlıq təşkil edir. Bu yazılarda Qandaş, Aqum (Ağum), Kaştiliaş, Kadaşman, Urşiqurumaş, Karaindaş və s. kimi Kas hökmdarlarının, həmçinin Burra-Alban, Buritaş, Karintaş, Sibar-Buqaş, Ulam Buriyaş, Karzi-Yabku, Me-Turqu, Kuri-Turqu, Amma-ana Marduk, Albada və s. kimi şəxs adlarının tərkibi

bində Türk antroponimiyasında işlədilən Alban-alp-ata, Karintaş-qardaş, Sibar-subar, Yabqu, Buri-börü, Ulam, Kuri-qoru, Turqu-turuq kimi sözlər vardır. Buradakı "alban, subar, boru, turaq" etnonimləri, "alp, ata, ana, qardaş" sözləri və Yabqu titulu bugün belə hər bir Türk üçün aydındır. "Ulam Buriyaş" (Buriyaşın dayağı) adındakı "ulam" sözü də qədim Türk dillərində "dayaq, arxa" anlamında işlənmişdir (Bax: Balkan K., Die Sprache der Kassiten, New-Haven 1954, səh. 70; Drevnetyurkskiy slovar, Leningrad 1969, səh. 608).

Bir sıra tədqiqatçılar göstərirlər ki, Kaslarla Xəzərlər eyni kökdəndir, daha doğrusu, eyni xalqdır. Burada bir ad uyğunluğu da vardır. Xəzərlərdən bəhs edən bir sıra tarixi mənbələrdə və ədəbiyyatlarda bəzi yerlərdə "Xəz-ər" sözü "Kas-ər" sözü ilə eyni götürülür. Bu hal Türk dilləri üçün çox səciyyəvidir. Hətta "Xəzər" sözündə "x" səsinin düşməsinə də rast gəlinir: "Xəzər qalası"na "Azər qalası" da deyilir (Bax: Pletnyeva, S. A., Xazarı, Moskva 1976, səh. 29).

Bəzi tarixçilərin fikrincə, Kaslar sonradan Skiflərə qarışaraq bir qədər arxa plana keçmiş, sonradan "Xəzər" adı ilə daha çox tanınmışlar. Daha doğrusu, bir mənbədə "Kas-ər" kimi yazılan etnonim, başqa bir mənbədə "Xəzər" kimi yazılmışdır ki, bu da o mənbələrin müxtəlif dillərdə, müxtəlif dövrlərdə yazılması ilə bağlı olmuşdur (Seçmələr bizimdir-A. Q. Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, səh. 27).

Şəmsəddin Sami Bəy Xəzərlərdən bəhs edərkən göstərir ki, qədim Yunan mənbələri Skiflər haqqında məlumat verərkən onların "Ak-Kasar-Ağ-Xəzər" tayfasını da xatırladırlar ki, bunlar "Ak-Kasar-Ağ-Xəzər"lər olmuşdur (Seçmələr bizimdir-A. Q. Bax: Şəmsəddin Sami, Qamus, "Xəzər" sözü)

"Tövrat"da göstərilir ki, Cumər, Macuc, Maday, Yavan, Tubal, Maşak və Tiras Yafəsin oğulları idi. Əşkənaz, Rifas və Tuxarma (Tuqarma) isə Cumərin oğulları idilər (Bax: Tövrat (ərəbcə), Əl-İshah əl-əşir, Qahirə 1963, səh. 16).

Ərəbdilli mənbələrdə isə Türk və Xəzər Cumərin deyil, Tirəşin oğulları kimi göstərilir (Bax: Təbəri, I cild, səh. 70-76; İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-tarix, I cild, səh. 79-80).

İbn əl-Əsir eradan əvvəl II- I minilliklərdəki Mesopotamiya tarixindən bəhs edərkən Türklərin tarixinə də tez-tez toxunur və onların Babilistanı tutduqlarını qeyd edir. Əsərinin başqa bir yerində o, Farslarla Türklərin bir müharibəsindən bəhs edərkən göstərir ki, Farslar Türklərin ölkəsinə dörd bir yandan hücumla keçmiş, Əfrasiyab qoşun toplayaraq onlara qarşı vuruşmuş, əvvəl qalib gəlmiş, sonra isə məğlub olaraq Azərbaycana çəkilməyə məcbur olmuşdu. Fars hökmdarı Azərbaycanda Əfrasiyabla döyüşmüş, sonra isə döyüşü uduzaraq Azərbaycandan uzaqlaşmışdı. Əfrasiyaba kömək üçün bir qoşun da Xəzərlər tərəfindən göndərilmişdi (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax:İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-tarix, I cild,səh. 165-167,207,248,249).

İbn əl- Əsirin bu məlumatından görünür ki,Türk Xaqanının ordusu Xəzərlərdən ,Azərbaycandan və digər Türk ərazilərindən toplanan Türk tayfalarından ibarət olmuşdur ki,bu döyüşdə Xəzər Tarxanları da mühüm rol oynamışdılar.

“Tövrat”və ərəbdilli mənbələrdən gətirilən bu misallar sırf tarixi məlumat olmasa da,onlarda bir həqiqət var ki,Türk, Xəzər (Kasar),Bulqar,Cumər (Sumər) və s.bir-biri ilə eyniyyət təşkil edir,biri o birindən törəmədir. Bu,özünü min illərlə, bütün tarix boyu göstərmişdir.Bir yerdə bütün Türk boyları adından Qutlar,Kaslar (Xəzərlər) çıxış etmişsə,başqa bir vaxt, başqa bir yerdə,başqa bir şəraitdə İskitlər,Hunlar, Göytürklər, Oğuzlar,Qıpçaqlar,hətta son orta əsrlərdəSəlcuqlular,Osmanlılar, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar adı altında onlarla Türk tayfaları birləşərək bir adla çıxış etmişlər.

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmmədağlı Zehabi Kirişçi göstərir ki,Kassilərin dili iltisacı olub,Elam,Quti və Lulubilərin dilinə yaxın bir dil olmuşdur.Bu da onu göstərir ki,Kassilər,Elam,Quti və Lullibilərlə eyni kökdəndirlər.

Kassilərin yaşadığı indiki Loristan ərazisindən 1920-1930-cu illərdə aparılmış arxeoloji qazıntıları nəticəsində buradan II minilliyin ortalarına aid xeyli miqdarda qiymətli materiallar əldə edilmişdir.Çox təəssüflər olsun ki,omların xeyli hissəsi ya məhv edilmiş,ya da Avropaya aparılmışdır.

Tədqiqatçı Ali Marçin Kasların maddi və mənəvi mirasından bəhs edərkən yazır:” İnanılmaz, ama Türkiyədəki muzeylər də daxil,dünyanın müxtəlif muzeylərində arxeoloqlar tərəfindən üzə çıxarılan tabletlərin çoxu tərcümə ediləcəyi günü gözləyir.Bu mühüm uyqarlıqla ilgili tabletlərin nədən təcili şəkildə çözülmədiyinə anlam vermək çətindir “(Bax Ali Marçin, A-dan Z-ye Sumer, İstanbul 2007,səh. 227).

Kassilərə aid bir çox maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən at yəhəri,noxta, əsləhə, müxtəlif zinət və dini mərasimlərə aid əşyalar əldə edilmişdir.Qədim Kassi maddi mədəniyyətinə aid əldə edilmiş araba və ona gərəkən müxtəlif vəsaitlər ümumiyyətlə,Yaxın Şərq və xüsusilə,Sumerlərə aid əşyalarla eyniyyət təşkil edir ki,bu da onların vahid bir mədəniyyətə malik olduğunu göstərir.

Loristandan əldə edilmiş qiymətli vəsaitin mühüm hissəsi zinət,sehr-cadu və allahlarla əlaqədar qərribə naxışlı əşyalardır.Bu əşyalar dağ keçisi,pələng,aslan, öküz,at,qartal başı,at qulağı, balıq pəri (qanadı) və s.şəkillərlə naxışlanmışdır.Bütün bunlar Kassi sənətkarlarının öz işlərindəki məharəti və bu heyvanları dəqiq tanıdıqlarını göstərir (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax:Prof.Dr. Məhəmmədağı Zehtabi (Kirişçi),İran Türklərinin əski tarixi, I cild,Ən qədim dövrlərdən İskəndərə qədər, Təbriz, hicri 1378,səh.92).

Bəzi tədqiqatçılar Elam-Kassi ortaq sözlərinə əsasən bu dilləri qohum saymışlar.Azərbaycan alimi Firudin Ağasıoğlu göstərir ki,həmin paralellərə Türk sözlərini də əlavə etmək olar.Belə ki, Kassi çağında yazılmış Akkaddilli sənədlərdə Azərbaycanla bağlı bəzi məlumatlar vardır.Ona görə də, Kassi-Türk paralellərinin müqayisəsi Azər Türklərinin(protoazərlərin) dili baxımından maraq doğurur.Belə ki,Kassi dilində önqoşma olsa da,sözlərdə bitişkən(iltisaqi) quruluş görünür, şəkilçilər söz kökünə qoşulur.Müəllif “kuri və kaş”kökünə qoşulan şəkilçiləri nümunə olaraq göstərir (Bax: Firudin Ağasıoğlu,Doqquz bitik,Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi, I bitik,Bakı 2014, səh. 200).

Kassi dili üzrə məşhur tədqiqatçı K.Balkan göstərir ki, Kassilərin köçüb yerləşdikləri ərazilərin toponimləri sırasında “Akriyaş, Bit-Buritaş (Burutaş), Bit-Albada” yer adları, “Arman, Kaştila” və “qartal” anlamı daşıyan “Xaşmar” dağları vardır. Kassilər, Sumeri “Kardunyaş” (Karadun-yaş) adlandırırdılar. Kassi çarı Kuriqalzunun adı ikidilli sözlükdə “Kassi çobanı” kimi tərcümə olunmuşdur ki, burada Kassicə “qalzu” Akkadca “kaşşu” adı ilə verilmişdir (Seçmələr bizimdir-A.Q. Bax: Balkan K, göstərilən əsəri, səh.96,2).

Tədqiqatçılardan Q.Ksenofontov göstərir ki, Kassi dilində işlənən “Şuriyaş” və “Sax” teonimlərinin “Sax” həm də Saxa (Yakut) Türklərinin baş tanrısıdır (İqtibas Firudin Ağasioğlunun göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilən əsəri, səh.203).

Kassi teonimlərindən “Gidar” Azərbaycanda “Gidarçay” adında qalmış, “Alban” isə Azərbaycan daki “Alban” boylarının soy babası sayılmışdır. Kassilərin “Xudha” teonimini Elam ərazilərinə gəlib yerləşən Perslər alıb Kassi formasına uyğun olaraq “Xoda” kimi işlətmişlər (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax: F.Ağasioğlu, göstərilən əsəri, I bitik, səh.203).

Kasların şəxs adlarında “-taş,-daş” kimi həmrəylik bildirən şəkilçilər geniş şəkildə işlənmişdir. Məsələn : Nazimatuttaş, Marut-taş, Karain-Hatru-taş, Hambani-taş və s. Digər Türk etnoslarının da şəxs adlarında bu komponent geniş şəkildə işlədilmişdir. Məsələn, Uyğur Xaqanlığında “Kinq-Daş”, XI əsrdə Səlcuqlu nəslindən “Ər-Taş Yabqu”, Xarəzmdə XII əsrdə Altuntaş, Qazax Türklərində “Buydaş”, Oğuzlarda “Su-Taş”, Quzey Kıbrıs Türk Cumhuriyyətinin qurucusu Rauf Denктаş vəs.

Kassilərdə çoxallahlılıq (politeistlik) olmuşdur. Onlar Kaşşunu babalarının, Şamalunu Zirvələrin, Şumu yeraltı Odun, Saxı ilə Suriaşı Günəşin (Babillərdə Şamaş-A.Q.), Şipakı (digər adı Şihunu) Ayın, Buriaşı Havanın, Hutha və Uburyaşı (Buryaşı) İldırım və Yağışın (Babildə Abad-A.Q.), Qidar və Marataşı Müharibənin (Babildə Nərqal-A.Q.) tanrıları saymışlar. Bunlarla bərabər onların ən önəmli tanrıları Şukamuna və

eşi Şimaliyə, tanrıça Mirizir və tanrılar panteonunun başçısı Harbə idi (Bax: Michael Roaf, Mezopotamiya və Eski Yaxın-doğu, İstanbul 1996 ; Məhəmmədağa Zehtabi, göstərilən əsəri, səh.92).

Uqariddə tapılan bu tanrılar hökmdar ailələrinin qoruyucuları sayılırdı. Kasların inancına görə, bu tanrılar həm də dünyanı idarə edirdilər. Lakin onlar da əbədi qanunauyğunluğa tabe olmaq dünya hadisələrinin axarına müdaxilə edə bilmədiklərindən bu əbədi qanunauyğunluq hər şeydən yüksək və müqəddəs hesab edilmişdi.

Kasların ən ulu tanrısı və himayəçisi Kaşşunu olmuşdur. Kaslar regiondakı başqa xalqları, o cümlədən də Babilləri özlərinə tabe etdiklərindən öz baş tanrıları olan Kaşşunu digər tanrılardan daha güclü hesab etmişdilər. O dövrlərdə savaşlar zamanı məğlub olan tərəflərin tanrıları da məğlub hesab edilmişdi. Buna baxmayaraq, Kaslar məğlub etdikləri xalqların, o cümlədən də Babillərin məbədlərinə, bütələrinə, inanclarına toxunmamış, əksinə, onları qoruyub saxlamışdılar.

Kaslar da Babillər kimi Yeri Göyün əksi kimi təsəvvür etmişdilər. Yəni, Göydə olanlar həqiqi, Yerdəkilər isə onların obrazları, simvollarıdır. Onlar belə düşünürdülər ki, Göy hadisələrini tədqiq edərək Yerdəki hadisələri anlamaq və proqnozlaşdırmaq olar. Kasların Babillərdən əxz etdikləri astrologiya da bunun üçün qəbul edilmiş və daha da inkişaf etdirilmişdi.

Kaslarda da Babillərdə olduğu kimi hökmdarlar müqəddəs sayılmış və onların şərəfinə qurbanlar kəsilmişdi

Bütün Mesopotamiyada olduğu kimi Kas məbədləri də ən geniş ictimai sahələri əhatə etmişdi. Bu məbədlər, eyni zamanda, mədəniyyət, maarif və tədris mərkəzləri olmuşdular. Bu məbədlərdə məktəblərlə yanaşı kitabxanalar da fəaliyyət göstərmişdi.

Kaslar məğlub etdikləri Babillərdən müxtəlif elmləri, o cümlədən riyaziyyat, həndəsə, təbabət, kimya, coğrafiya və s. kimi elmləri əxz edərək onlardan yararlanmışlarsa da onlardan Babil kahinləri kimi cadugərlikdə, falçılıqda, ofsunçuluq və sehrdə istifadə etməmişlər.

Bütün bu məlumatlara əsaslanaraq göstərmək olar ki, Kassi Türklərinin yaratdığı Kas dövləti digər Türk dövlətləri ilə yanaşı Yaxın Şərqi bütün ölkə və dövlətləri ilə ictimai-siyasi və mədəni münasibətlərində fəal rol oynamışdır.

Kaslar daha sonralar tarix səhnəsinə “ Kaspi” və “ Xəzər “adları ilə çıxmışlar

Azərbaycan Türklərinin soykökündə digər Türk boyları ilə yanaşı Kaspilər də mühüm rol oynamışlar.Tarixi mənbələrə görə,Kaspilər şərqdə Kaspi (Xəzər) dənizi, cənubda Midya və Atropa- tena, şimalda isə Kaspi Keçidi sınırlarını əhatə edən geniş bir coğrafi ərazidə yaşamışlar.Bəzi tarixçi- lərə görə,Kür və Araz çaylarının birləşdiyi yerdən cənuba doğru uzanan ərazilər də məhz Kaspi əraziləri idi.Hətta bəzi qaynaqlarda indiki Gürcüstanın şərq ərazilərində də Kaspilərin məskunlaşdıqları qeyd edilmişdir.

Kaspilər haqqında ilk məlumat verən eradan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodot öz “Tarix” əsərin- də 4 dəfə Kaspilərin adını çəkmişdir.Onun məlumatına görə,Kaspilər XI satraplıq ərazisində olan Pavsiki,Pantimaf və Daritlərlə bərabər, Əhəməni xəzinəsinə 200 talant, XV satraplıqdakı Kaspilər isə Saklarla (Skiflərlə) bərabər 250 talant gümüş vergi verməklə yükümlü idilər.Kaspilər Əhəməni xəzinəsinə təkcə vergi verməmiş, həm də savaş dövrlərində Əhəməni ordusunun tərkibində savaş- mışdılar.

Müxtəlif mənbələrdə Kaspilərdən başarılı savaşçılar kimi bəhs edilsə də,onların gələncə məşğuliyyətləri barəsində geniş məlumatlara rast gəlinmir.Qaynaqlardakı bilgilərdən anlaşıldığına görə,Kaspilər əkinçilik,heyvandarlıq,balıqçılıq və ticarətlə yanaşı dənizçilik və gəmiçilik sənətləri ilə də məşğul olmuşlar.Kaspilərin gəmiçilik sahəsində bacarığı onların Əhəməni donanması üçün Memfis (Misir) gəmiqayıranları sırasında olması ilə də sübut olunur (Bax :Aliyev İ.,Oçerk istorii Atropateni, Baku 1989, səh. 9-10; Azərbaycan tarixi ,Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər,Süleyman Əlyarovun redaktəsi ilə,Bakı 1996,səh.49).

Tədqiqatçılar göstərlər ki, Əhəmənilər eradan əvvəl V əsrin ortalarında Misirdəki Elefantın adasında hərbi maraqlarını təmin etmək üçün müxtəlif ölkələrdən, o cümlədən də Azərbaycandan oraya müxtəlif etnoslardan olan insanlar köçürmüşdülər ki, Elefantında kaloniya şəklində yaşayan bu insanların içərisində yəhudi, pers və Kaspilər də vardı (Bax : Volkov İ. M., Arameyskiye dokumenty iz iudeyskoy kolonii na Elefantine V veka do R.X., Moskva 1915 ; Cowley A.E., Aramaic papyri of The fifth century B.C. Oxford 1923; Grelot P., Documents arameens d’Egypte, Paris 1972).

Eradan əvvəl V əsrdə “Elefantın yazıları”nda Kaspilərlə bağlı maraqlı bəlgələr vardır. Papirus üzərində aramey dilində yazılmış bu sənədlərin əksəriyyəti ev alqı-satqısı və müxtəlif hüquqi aktlarla Barbari (Varvari), Anan, Azar və s. kimi Kaspilərə məxsus bir sıra insan adları öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçılar göstərlər ki, bu yazılarda bir Kaspi ailəsindən ev alan Azərin oğlu Anani bir yəhudi kimi göstərilmişdir. Bu onu göstərir ki, İbrahim Peyğəmbər çağından başlayaraq Azər (Azari) adı yəhudilər arasında da geniş yayılmışdır (Bax: Firudin Ağasığlu, Doqquz bitik, III bitik, səh. 443).

Tədqiqatçılardan Ovidey göstərir ki, Dunay çayının deltasında “ Equis “ adlı qədim qalanı Kaspi soylu “ Equis “ adlı bir bəy tikdirmiş və öz adını bu qalaya vermişdir (Bax : Ovidiy, Skorbniye eliqii. Pisma s Ponta, Moskva 1978, səh. 100).

Təqribən min il-eradan əvvəl V əsrdən bizim eramızın V əsrinə qədər böyük bir ərazidə məskunlaşmış Kaspi Türkləri bu dövrlərdə baş verən bir sıra tarixi hadisələrin inkişafında mühüm rol oynasalar da, bu vaxta qədər dövlət qurmamış, ona görə də onların yaratdıqları bütün maddi və mənəvi mirasları itə bərk olduqları İmperatorluqların adına yazılmışdır.

III FƏSİL

XƏZƏR TÜRKLƏRİ XƏZƏR İMPERATORLUĞU DÖVRÜNDƏ

“Kaspi” adı “kas // kaz” boy adına topluluq bildirən “-pi // -bi” morfeminin qoşulması ilə yaranmışdır. Bu boyun adı sonralar eyni anlamli “-ər” morfemi ilə “Kazar // Xəzər” şəklində işlənmişdir. Bu onu göstərir ki, Kaspilər sonradan Kaspi // Xəzər hövzəsində “Xəzər” adı ilə tarix səhnəsinə çıxmış və İkinci böyük Xəzər İmperator- luğunu qurmuşlar.

Xəzər Türklərinin tədqiqatçılarından biri olan Pletnyeva göstərir ki, Bizas İmperatoru Mavri- kinin (582-602) vaxtında İç Skifdən üç qardaş çıxdı: Birinin adı “Bulqar”, ikincisinin adı “Xazarik” idi. Üçüncüsünün adı mənbədə göstərilmir (Bax : Pletnyeva S.A., Xazarı, Moskva 1976, səh.15).

Məhz qeyd edilən bu “Xazarik”lər II Xəzər Türk İmperatorluğunun qurucularıdır.

Tədqiqatçılar göstərilər ki, Xəzər dənizinin Quzeyindən irəliləyən Türk boyları olan Hunlar, Avarlar, Xəzərlər və Bulqarlar Avropanın iç bölgələrinə qədər irəliləmiş, xristian dünyasının o dövrlük qarantı sayılan Qərbi və Şərqi Roma İmperatorluqlarının və onların ən önəmli mərkəzləri olan Roma və Konstantinopolu belə təhdid etmişdilər. Xəzər dənizinin Güneyindən keçən Türk qövmələri isə Ceyhun hövzəsini keçərək öncə Sasanilərin, sonra Ərəb Xilafətinin Şərqə doğru irəliləmələrinin qarşısını almış, daha sonralar isə Ərəb Xilafətini də özünə tabe etdirərək Farsistan, Orta Doğu və Anadoluya yerləşərək bu yerlərin bəzisini özlərinə Vətən yapmışlar.

Türklərdən Şərqi Avropada ilk davamlı dövlət quran qövm Xəzər Türkləridir. Xəzər Türkləri Atillanın ölümündən sonra aşağı İdil boylarında Suvar Türkləri və Xəzər ətrafı Türklərlə bərabər yaşamışlar. Xəzər Türkləri də digər Türk qövmələri kimi ilk öncə yarımköçəri həyat sürmüşlər. Ümumiyyətlə, köçəri həyat yaşamaq tarixən insan və millət məharətinin

bir zəfəridir. Hərbi qüdrət və təşkilat olaraq yaradılan bütün Türk dövlət və İmperatorluqları köçəriliyin sayəsində olmuş, qurduqları şəhərlərdəki Türkləri də öz idarəçiliklərində bulundurmuşdular.

Tarixi mənbələrə görə, Xəzər Türkləri Göy Türk və ya Uyğur Türklərinin (bəzi mənbələrə görə, Xəzərlər Göy Türk, bəzilərinə görə isə Uyğur soyundan idilər - A.Q.), bəzi mənbələrə görə Sabir

Türklərinin, digər mənbələrə görə isə Kaspi Türklərinin xələfləridirlər. Adları da "sərbəst dolaşan" mənasına gəlir. Çin mənbəsi olan Tanq sülaləsinin tarixi əsəri "Tanq-su" Göy Türk dövlətinin ən qərbdəki qismini Türkiu-ho-sa-Türk Xəzər adı ilə anmışdır. Göy Türklər hakimiyyəti altında olan Sabir, Oqur və Onoqur adlı Türk boylarını birləşdirərək özlərinə bağlı "Xəzər" adlı bir birlik yaratmış, sonradan Qərbi Göy Türk dövləti zəifləyincə Kuban bölgəsində yaşayan Bulqar, Oqur və Onoqur boyları Xəzər birliyindən ayrılaraq Onoqur-Bulqar dövlətini qurmuşlar. 628-ci ildə İmperator Tonq Yabqunun öldürülməsindən sonra Qərbi Göy Türk dövlətindəki qarışıqlıqdan istifadə edən Xəzərlər özlərini müstəqil elan etmiş, 650-ci ildə də Kubandakı Bulqar dövlətini məğlub edərək güclü bir dövlətə çevrilmişdilər. Ona görə də bu dövlət etnik baxımdan Oqur, Onoqur, Bulqar, Macar və hakim zümrə olan Xəzər Türklərindən ibarət bir dövlət sayılır. Bu qövmlərin arasına Göy Türk hakimiyyəti dövründə bəzi Türk qövmləri də Xəzər Türklərinə qarışmış və Xəzər ətrafında yerləşmişdilər. Ərəb, Yunan və Süryani xronikaları tərəfindən işlədilən "Türk" adı Türklərin siyasi hakimiyyətinin xatirəsi olaraq Xəzərlərə də şamil edilmişdir. Bizans mənbələri, o cümlədən də Nikolaos Mystikos Macarları Qərb, Xəzərləri isə Şərq Türk qövmü olaraq göstərmişdir. Xəzər bölgəsi gerçəkdən də min illər boyunca Türk dövlətlərinin bir parçasını təşkil etmiş və bu gün də təşkil etməkdədir.

İlk əvvəllər "Xəzər ölkəsi" adlanan böyük ərazinin bir hissəsi sonradan Oğuzların Xəzər sahillərinə qədər yayılması ilə Xəzər dənizinin şərqindəki ərazilər "Oğuz çölləri" adını

almış, Oğuz və Xəzərlərin birgə hücumları nəticəsində Peçeneqlər geri çəkilərək Azov dənizi və Macarıstana mühacirət etmiş, oradan da Balkanlara gələrək sonda assimilyasiyaya uğrayaraq tamamilə slavyanlaşmışlar.

İlk öncə İtilin orta və aşağı məcrası ilə Şimali Qafqaz və Don çayı boyunca güclü bir dövlət quran Xəzər Türkləri hələ 627-628-ci illərdə Bizansın müttəfiqi kimi Sasanilərlə savaşmış, qalib gələrək Qafqazı istila etmiş, Tiflisi almışdılar. Xəlifə Ömər dövründə də Əbdürrəhman bin Rabia komandanlığında irəliləyən ərəb orduları bütün müqavimətləri qıraraq Bələndərə - Xəzər yurdlarına girmişlərsə də, Xəzər Türklərinin müqavimətini qıra bilməmiş, geri qayıtmağa məcbur olmuşdular. Yenə də Xəlifə Ömər zamanında təkrar yeni ordu toplayan Rabia ikinci dəfə Xəzər Türkləri üzərinə yürümüşdü. Onun bu hərbi yürüşünə səhabə ulularından sayılan Salman Farsi və Əbu Hüreyrə də qatılmış, Xəzər Türklərinin paytaxtı olan Bələndəri almağa çalışan Ərəblərlə qanlı çarpışmalar olmuş və nəticədə Əbdürrəhman bin Rabia da daxil olmaqla Ərəb ordularından xeyli adam öldürülmüş, Xəzər Türkləri Ərəblər üzərində qələbə çalmışdılar (Seçmələr bizimdir - A.Q. Bax: Təbəri, Tarixül-Üməmivəl-Mülük, Beyrut. 1967. IV cild, səh. 395).

Buna baxmayaraq Xəzər Türkləri ilə Ərəblər arasında bu qanlı toqquşmalar zaman-zaman yenə də davam etmişdi. Xəlifə Müaviyə bunlara bir son vermək və Ərəblərin Türklər üzərinə yürüşlərini durdurmaq üçün Həzrəti Peyğəmbərin (s) məşhur: "Türklər sizə toxunmadıqca siz də onlara toxunmayınız" hədisindən istifadə etmiş, Hz.Peyğəmbərin (s) dili ilə danışaraq sərkərdələrinə bildirmişdi ki: "Siz öz halında yaşayan iki qövmün-Türklərin və Həbəşlərin üzərinə yürüməyiniz. Onlar sizə toxunmadıqca siz də onlara toxunmayınız" (Bax: Prof.Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz.Peyqamberin hadisələrində Türk varlığı, İstanbul. 1988. səh. 136-137).

Xəzərlər 662-ci ildə Bələndər yaxınlığındakı döyüşdə Ərəbləri məğlub etdikdən sonra 665-ci ildə Albaniya dövlətinə hücum edib Kür çayını keçərək Araz sahillərinə qədər irəlilə-

mişdilər. Qafqazda Gürcüstan, Azərbaycan və Ərməniyyəni tutduqdan sonra Doğu Avropa və Anadoluya doğru irəliləyən Xəzərlər Ərəblərlə uzun müddətli savaşlar yapmış, Xilafətdəki iç qovğalardan dolayı bu savaşlar səngimiş, bu dövr ərzində Xəzərlər ərazilərini genişləndirərək dövlətdən İmperatorluğa çevrilmiş, təqribən 500 illik bir dövrdə özünəqədərki ən uzun ömürlü Türk İmperatorluğu olmuşdur. Xəzərlər Türküstandan gələrək Xəzər bölgəsindəki Türk boylarını da öz hakimiyyətləri altında birləşdirərək Xəzər dənizinin quzey bölgəsini, Volqa ovalığını, Kuban bölgəsi və Kırımı da alaraq Quzey Asiya və Doğu Avropaya doğru ərazilərini genişləndirmiş, Şərqi Avropanın ən qüdrətli İmperatorluğu olmuşdu.

Xəzərlər VII əsrdən başlayaraq millətlərarası siyasətdə, xüsusilə, Bizans-Sasani, Bizans-Ərəb, Ərəb-Sasani, mücadilələrində mühüm rol oynamışdılar. Belə ki, Bizans İmperatoru Heraklius Sasanilərə yenilməkdən ancaq Xəzər Türklərinin yardımını sayəsində (622-627-ci illərdə) qurtulmuşdu. Xəzərlərlə Bizanslılar arasında siyasi, iqtisadi və hətta ailə münasibətləri qurulmuş, Bizanslılar Ərəblərə qarşı Xəzərlərin ittifaqını saxlamaq üçün Xəzər Xaqanının qızları ilə evlənmiş, Bizans taxt-tacı iki dövlət arasında paylaşmışdı. Beləliklə, Xəzərlər Bizans İmperatorlarına özlərinin bərabər tərəf olduqlarını qəbul etdirmişdilər. Bizans İmperatoru Leonun anası Xəzər prensesi olduğu üçün o, "Leon Xəzər" adını daşıyırdı.



XƏZƏR XAQANLIĞININ ƏRAZİLƏRİ



MUSƏVİ XƏZƏRLƏRİN DÖVLƏT GERBİ

Xəzərlər Ərəb ordularının Avropaya gəlişinin qarşısını aldıkları üçün Xristian tarixçiləri Xəzər Türklərini "Avropanın qurtarıcısı" kimi vəsfləndirmişlər. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Bizans İmperatorluğunun uzun müddət qalmasında Xəzər Türklərinə borcludurlar.

Ərəblərin Xəzərlər üzərinə növbəti hücumu 709-cu ildə olmuş, bu hücum da uğursuz nəticələnmiş və Xəzərlər sərkərdə Müsləmənin başçılıq etdiyi Ərəb qoşununu məğlub edərək Dərbənddən qovmuş, 724-cü ildə Qıpçaq Türkləri ilə ittifaq bağlayaraq 30 minlik qoşunla hücumu keçərək Arran və Ərməniyyədə Ərəbləri ağır məğlubıyyətə uğratmış, 731-ci ildə də 300 minlik ordu ilə Ərəbləri təqib edərək Ərdəbilə yaxınlaşmış, Savalan dağı yaxınlığındakı şiddətli döyüşdə Ərəblər üzərində qələbə qazanaraq Ərəb sərkərdəsi Cərrahı öldürmüş, Ərdəbili tutaraq hücumu davam etdirmişdilər. Diyarbakır və Mosula vararaq Xilafəti qorxu altında saxlamışdılar. Xəlifə Xəzər təhlükəsinin qarşısını almaq üçün böyük ordu yaratmış və Van gölü ətrafındakı Xilat şəhəri qarşısında Xəzərlərin hücumunu dayandıraraq onları geri çəkilməyə məcbur etmiş, sıxışdırıb Bərdə, Beyləqan və bütün Arrandan çıxarmağa nail olmuş, Dərbənddən şimalda gedən döyüşlərdə Xəzər Xaqanı-

nın iki oğlu öldürülmüşdü. Yüz ildə ilk dəfə 737-ci ildə Ərəblər Xəzərlər üzərində qısa müddətli üstünlük əldə etsələr də, Xəzərlər X əsrdə belə sərhədləri Dərbəndə qədər uzanan Ərəb Xilafəti və Bizans İmperatorluğu qarşısında öz dövlət müstəqilliklərini qoruyub saxlamışdılar.

Xəzər Xaqanı İslam dinini qəbul etmiş, ərəblərlə uzun müddətli sülh müqaviləsi bağlanmışdı. 20 illik fasilədən sonra Abbasilərin hakimiyyəti zamanında münasibətlər yenidən pozulmuş, VIII əsrin 90-cı illərinin sonlarında, Xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə 100 minlik Xəzər ordusu Aranı zəbt edib 2 ay burada qaldıqdan sonra 100 min nəfəri əsir kimi özləri ilə aparmış, Ərəblərlə sülh bağlamışdılar. Bu Xəzərlərin Ərəblərə qarşı son hücumu olmuşdu (Seçmələr bizimdir - A.Q. Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994. səh. 248).



XƏZƏR DÖVLƏTİNİN BAYRAĞI

Xəzər Türkləri qonşuluqdakı digər Türk və Slavyan qövmlərini də öz hakimiyyətləri altına almış, qüdrətli bir Türk İmperatorluğu vücuda gətirmişdilər. IX əsrin əvvəllərində Kama-İdil boyundakı Fin qövmləri, Bulqar Türkləri, İdil Orta Don çayı boyundakı Burtaslar, Oka-Desna və Orta Dnepr çayı boyundakı müxtəlif Fin və Slavyan qəbilələri, Quzey Qafqazın müxtəlif Dağlı xalqları, Kuban-Don boyundakı Macarlar da

Xəzər Xaqanlığına tabe olmuş, onlara vergi vermişlər



“NAD-SENT-MİKLOŞ XƏZİNƏSİ”NDƏN TAPILAN
GÜMÜŞ BARDAQ ÜZƏRİNDƏ HƏKK EDİLMİŞ
XƏZƏR DÖYÜŞÇÜSÜ ÖZ ƏSİRİ İLƏ





RUSLARIN XƏZƏRLƏRƏ XƏRAC VERMƏSİ İLƏ BAĞLI MİNİATÜRLƏR RADZİVEL SƏLNAMƏSİ XVI ƏSR

IX-X əsrlərdə Xəzərlərin yayılışı Quzeyə yönəlmiş, Dneprdən Oka çayına qədərki ərazilərdə yerləşdirilən Slavyanlar Xəzər Türkləri sayəsində təşkilatlanmış, əvvəlcə kölə, qul olan bu Slavyanlar sonradan Xəzərlərin zəifləməsi ilə öz müstəqilliklərini elan etmiş, hətta 965-ci ildə qısa müddətə olsa da Knyaz Svyatoslov Xəzər ölkəsinin bir qismini zəbt etmişdi.

Qeyd edildiyi kimi, VII-VIII əsrlərdə Xəzərlərlə Bizanslar arasındakı münasibətlər dostcasına idi. Lakin "siyasətdə əbədi dost əbədi düşmən yoxdur" fəlsəfəsinə dayanan Bizanslar Xəzərlərin zəif dövründə Ruslarla ittifaq bağlayaraq onlara qarşı savaşımışdılar. Xəzər Xaqanlığı tabeliyində olan Peçenek, Oğuz və Macarların onlarla savaşları nəticəsində zəifləmiş, bundan istifadə edən Ruslar Kiyev knyazı Svyatoslavın başçılığı ilə 965-ci ildə hücumu keçərək Don çayı sahilində olan Xəzər şəhəri Sarkeli işğal etmiş, Azərbaycana qədər axınlar yapmış, Bizansla əlaqə yaradaraq Xəzər Xaqanlığını sıxışdırmağa başlamışdılar. Beləliklə, Peçeneklərə yenilərək

öz qüdrətini itirən Xəzər Xaqanlığının düşdüyü vəziyyətdən istifadə edən Vareq-Rus knyazı ilk əvvəl Kiyevi zəbt edərək buranı Rus-Slavyan dövlətinin mərkəzinə çevirmişdi. Bütün bu amillər sonda Xəzər Xaqanlığının getdikcə zəifləmə- sinə səbəb olmuş, nəhayət 965-ci ildə Rusların hücumu keçərək Xəzər Xaqanlığının paytaxtı İtil şəhərini yerlə-yeksan etməsi və Peçenek, Qıpçaq və Səlcuqlu Oğuz Türklərinin, Xəzərlərə sürəkli saldırmaları Xəzər Xaqanlığını sürətlə çöküşə doğru sürükləmişdi.

X əsrin sonlarına doğru digər qövmlər də Xəzərlərin zəifləməsindən istifadə edərək hücumu keçmiş, nəhayət Peçenek, Oğuz və Qıpçaqların hücumuna məruz qalan Xəzər Xaqanlığı 965-ci ildən başlayaraq öz əvvəlki qüdrətini itirməyə başlamış və Rus-Bizans hücumları nəticəsində Taman (Tama-Tarkan) yarmadasına çəkilmiş, 985-ci ildə öz bağımsızlıqlarını da qeyb edərək müxtəlif yerlərə səpələnmiş, son xanları Georgius Tzul da 1016-cı ildə Xristianlığı qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Xəzərlər Qıpçaqlar gəlincəyə, yəni XII əsrin başlanğıcına qədər Taman və Kırım da kiçik bir bəylik halında qalmışlar. Beləliklə, Xəzər dövlətinin son ağırlıq mərkəzi Kırımda qalmış və tarixə bəlli son Xristian Xəzər hökmdarı Georqi Tzul olmuşdur.

Geniş coğrafi əraziləri ilə əlaqədar olaraq Xəzərlər qədim dinləri olan Göy Tanrı dini ilə yanaşı Yəhudi dini ilə İslam dini ünsürlərindən ibarət Karay, Yəhudi məzhəbi olan Talmudist, Xristianlıq və İslam dinindən də istifadə etmişlər. Göy Tanrı dinində vahid mədəniyyət birliyinə sahib olan Türklər VIII-XI əsrlərdə yabançı dinləri qəbul etdikdən sonra onların mənəvi birliyi ilə yanaşı siyasi birlikləri də parçalanmış, Türk dünyası dağınıq bir mənzərə sərgiləmiş, Uzaq Şərqdən Balkanlara, Türküstandan Misirə qədər zaman-zaman böyük-kiçik bir çox dövlətlərə bölünmüşdülər. Şimalda Xəzər Türkləri Judizm, Şərqdə Uyğur Türkləri Mani, Qərbdə Tuna

Bulqar Türkləri Xristian dinlərini rəsmən qəbul edib dövlət dini elan edərkən VIII-X əsrlərdə də İslam dini Mavəraün-nəhrdə yayılmağa başlamışdı. İmperatorluğun bir müddət paytaxtı olmuş Səməndər şəhərində eyni zamanda kilisə, sineqoq və məscidlər fəaliyyət göstərmişdi. Ayrı-ayrı dinlərin fəaliyyət dairəsi genişləndikcə dövlətin və Xaqanın gücü zəifləmiş və beləliklə də iqtidar muzdlu əsgərlərdən ibarət ordu başbuğu olan İşanın əlinə keçmiş və sonda İmperatorluq çökmüşdü.

Xəzər dövləti tədricən XI əsrdə tamamilə sönmüş, dövlətin süqutundan sonra Xəzər Yəhudilərinin bir qismi dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş, Macarıstana, Rumınyaya, Polşaya və Şərqi Avropanın müxtəlif yerlərinə köç etmiş, böyük bir qismi isə yeni tarix səhnəsinə çıxan Türklərə qarışmışlar. Tarixçilər haqlı olaraq göstərirlər ki, "VIII-IX əsrlərdəki Xəzər hakimiyyəti XIII-XV əsrlərdəki Qızıl Orda hakimiyyətinin bir öncüsü mahiyyətindədir" (Bax: Akdes Nimet Kurat, Doğu Avrupa Türk kavim ve devletleri, Türk dünyası, I cilt, ikinci baskı, Ankara. 1992. səh. 180).

Xəzər Musəviləri ilə Fələstin Yəhudilərini müqayisə edən tədqiqatçı Nathan Ausubel qeyd edir ki: "Geniş ərazilərə dağılmış olan Yəhudi xalqının (İsrailoğullarının-A.Q.) bütün yaşamış təcrübələrindən heş biri Xəzərlərinkindən daha fəvqəladə deyildir" (Bax: Nathan Ausubel, Pictorial History of the Jewish People, 1953).

Digər bir Xəzər tədqiqatçısı Qriqoriyev göstərir ki: "Xəzərlər orta əsrlər üçün dəyişkən bir fenomendir...Xəzər dövləti ədaləti və mərhəməti ilə məşhur idi. İnancları üçün əziyyət çəkmiş insanlar hər tərəfdən Xəzər İmperatorluğuna sığınmışdılar. Xəzərlər Avropanın qaranlıq üfüqlərində bir ulduz kimi parladı və...soldu" (Bax: Qriqoriyev V.V., Rossiya i Aziya, O dvoystvennosti verxovnoy vlasti u Xazarov, 1876, səh.66).

Tədqiqatçı Raymond qeyd edir ki: "Yəhudilər hər yerdə zülm altında dünyanın çox yerində əziyyət çəkmiş, orta əsrlərdə yalnız Xəzər İmperatorluğunda səadətə qovuşmuşlar.

Dünyadakı basqı altında olan Yəhudilər üçün Xəzərlər qürur və ümid qaynağı idi.Xəzərlərin varlığı isbat etdi ki,Tanrı öz bəndələrini tamamilə tərk etməmişdir” (Bax:Raymond Scheindlin,The Chronicles of the Jewish People,1996).

Tədqiqatçı Timothy Miller Xəzər Yəhudilərinin XI əsrdə Bizans İmperatorluğundakı “Pera Yəhudi Camaatı”nın üzvü olduqlarını qeyd etmişdir (Bax:Timothy Miller,The Legend of Saint Zotikos According to Constantine Akropolites,Analecta Bollandiana c.112,1994,səh.339-376).

Xəzər Türklərinin dövlət sistemi ənənəvi Türk dövlətlərinə bənzəsə də, xüsusilə, Göy Türk və Qaraxanlı dövlətləri ilə Xəzər Xaqanlığı arasında böyük bənzərliklər olsa da onlar arasında bir sıra fərqliliklər var idi.

Xəzər Xaqanlığının başında Türklərin “Aşına”(Asena) sülaləsinə mənsub şəxs olmalı idi. Xaqanlıq atadan oğula keçərdi.Xəzərlərdə də Qərb Türklərində olduğu kimi “Xaqan qətlətmə” adəti var idi. Xaqan görəvə başlarkən müəyyən bir vaxt müəyyənləşdirməli idi.Bu vaxt bitən kimi Xaqan öldürülürdü.Əgər Xaqan 40 ildən artıq taxtda oturmuşsa, dövlət ərkanı və xalq yaşlılıqdan dolayı onun düşünmə və yarıqlama yetənəyinin pozulmuş olduğunu düşünərək onu qətlə yetirərdilər .Həmçinin xalqın başına bir uğursuzluq gəldikdə, qıtlıq, quraqlıq olduqda,savaşlarda başarısızlıq baş verdikdə Xaqan bunlardan sorumlu tutular və bu vəziyyət onun ölümünə səbəb olurdu.

Xaqanın yardımçısına “Kündür Xaqan”,onun da yardımçısına “Cavşıqır”, Xaqanın arvadına isə “Xatun” deyilirdi.Bu üç nəfərdən başqa kimsə Xaqanın yanına girə və yaxınlaşa bilməzdi.

Xəzərlərə bağlı digər xalqlar mərkəzdən təyin edilən “İltəbər” və ya “Tudun” deyilən şəxslər tərəfindən idarə edilirdi. Xaqan tərəfindən təyin edilən və “Tudun” adlanan bu yerli valilər vergi toplamaqla yanaşı,gömrükdən də sorumlu idilər.

Xaqanlıqda “Balıqçı”adı verilən sahil mühafizə vəzifələri də var idi.Bəzi şəhərlərdə Tudun və Balıqçılarla eyni vəzifəni yerinə yetirən və seçimlə iş başına gələn idarəçilər də var

idi.”Babaqhuq” (Şəhərin Babası) adı verilən bu idarəçilərdən birinin 703-cü ildə Tamutarakanı,digərlərinin də 705-840 –cı illər arasında Xersonu (Hersonu) idarə etdikləri haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır.

Xaqanlıqın idarəçiliyində üçüncü sırada bulunan yönəticilərə “Kəndər”, dördüncü sıradakı Kəndərin yardımçısına “Ji-vişqar”, beşinci sıradakına isə “Tarxan” (Tarkan) deyilirdi. Tarxanın vəzifəsi Alay komandiri və ya yardımçı ordulara başçılıq etmək idi.Tarxanlar VIII əsrdə eyni zamanda İtil şəhərinin valiləri sayılırdı.

Xaqanın düşməinə qarşı göndərdiyi ordu məğlub olarsa, qaçaraq döyüşü tərk edənlər öldürülür, ordu başçısı və Xaqanın yardımçısı cəzalandırılırdı.

İlk əvvəllər Xaqanlıqda muzdlu əskərlik olmamış, şəhərlərin müdafiəsi könüllülər tərəfindən həyata keçirilmişdi. Lakin IX əsrin ortalarında ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq əskərlik məsləki ilə uğraşanların sayı azalmış,bu vəziyyət muzdlu əskərlərin sayının artmasını da özü ilə bərabər gətirmişdi.Digər tərəfdən də Xarəzmdən gətirilən və “Arsiya”adı verilən müsəlman əskərlər Xaqanın xüsusi mühafizəçiliyini də yapırıdılar.Xaqanlıq ordusunda bunlardan başqa slavyan ruslar da xidmət edirdilər.

Xəzər Türklərinin dövlət sistemini Slavyanlar və Skandinaviyalılar o dövrdə mənimsəmiş və dövlətlərini ona bənzətməyə çalışmışlar.

Ərəb tarixçiləri isə Xəzər dövlətində ədalətli bir düzənin hakim olduğunu göstərmiş, Xəzər Xaqanını o dövr dünyadakı ədalətin rəmzi olaraq tanımış və tanıtmışlar.

Zaman keçdikcə Xəzər Xaqanının səlahiyyətləri azalmış, 833-cü ildən başlayaraq səlahiyyətlərinin mühüm qismi digər idarəçi olan “Xaqan Bəy”ə keçmiş,Xaqan ruhani lider səviyyəsinə endirilmişdi. Əsil Xaqan "Böyük Xaqan" adlansa da dövləti bugünkü İngiltərədəki kraliçə kimi rəmzi olaraq təmsil edirdi. Xaqan Bəy isə bir növü indiki anlamda Baş Nazir kimi dövlət işlərini yürüdüdü. Xaqan Bəyin hər cür yasaq qoymağa, cəzalandırmağa, əhv etməyə səlahiyyəti var idi .Xaqan Bə-

yin səlahiyyətlərindən biri də orduya komandanlıq etmək idi. Bütün bunlara baxmayaraq Xaqan istədiyi zaman Xaqan Bəyi vəzifədən çıxara bilərdi. Xaqan yeni bir Xaqan Bəy seçər- kən vəzifənin ağırlıqlarını ona anladır. Elə olurdu ki, bəziləri bu vəzifədən imtina edirdi. Vəzifə qəbul edilərdi- sə, Xaqan onun bu vəzifədə necə il qalacağını soruşar, yeni Xaqan Bəy vaxtı təyin edər, təyin etdiyi bu vaxta qədər ölməzdisə, Xaqan onu öldürərdi.

Digər Türk qövmlərində olduğu kimi Xəzərlərdə də Xaqanın İlahi bir gücə sahib olduğuna inanılırdı. Ona görə də Xaqanla yalnız Xaqan Bəy və onun yardımcısı görüşə bilərdi. Xaqanın hüsuruna çıxarkən əlinə bir əsa alar, baçı aşağı, ayaq- yalın təzim etdikdən sonra əsanı yandırar və Xaqanın sağ tərə- fində oturardı.

Xaqan Bəy mütləq Musəvi olmalıydı ki, o, Xaqana nəza- rət etsin, onun dinini dəyişib- dəyişmə- diyini öyrənsin. Əgər Xaqan əvvəlki dininə bağlı qalmış və ya dinini dəyişdirmişdi- sə, cəzalandırılırdı.

Xaqan 4 ayda bir dəfə bayıra çıxar, onu bayırda görən xalq səcdə edər. Xaqanın 10 minlik qoruması onu bir mil uzaqdan təqib edər. Xəzər Xaqanının tacı, taxtı, kəməri, qədə- hi qızıldandı. Bunlarla birlikdə Xaqanın qılıncı onun hakimi- yət simvolları idi (Bax: Peter B. Golden, Hazar Çalışmaları. Prof, Dr. Saadettin Gomeç, Hazar Kitaplığı (Kitap inceleme- si). <http://crymchuks.org/home8.prev>).

Orta əsr tarixçilərinə əsaslanan bir sıra Avropa tədqiqat- çılarının yazdığına görə, Xəzər Xaqanları öluncə onlara xüsusi hazırlanmış bəzəkli yonma daşdan və üstündə işıq yanan bir türbə məzar yapılırdı və Xaqanlar bu abidə məzarlara dəfn edi- lirdi. Xaqanların tabutuna yaxınlaşanda əhali səcdəyə qapanar və yolu iməkləyə- iməkləyə qət edərdilər. 24 otaqdan ibarət bu möhtəşəm abidələrin hər otağında bir məzar bulunmuşdu ki, bu sayədə Xaqanın qəbrinin hansı otaqda olması gizlədilmiş və bununla Xaqanın qəbri təcavüzlərdən qorunmuşdu. Xaqan- ın bütün əşyaları qızıl işləməli parçalarla döşəli olan və “Cən-

nət" adlanan bu məzarda dəfn edilmişdi. Xaqanı dəfn edənlər üzlərini cıradılar (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax: Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi, İstanbul 1969, səh. 57).

Xəzər tədqiqatçılarından Golden qeyd edir ki, Xəzər Tarxanları (Xaqanları) öluncə onları xüsusi hazırlanmış qızıl və gümüşlə süslənmiş sanduka qoyar, sonra dəfn edər və üzərində su axıdardılar. Ona görə də Xəzər Tarxanlarının heç birinin məzarı bulunmamışdır (Bax: Peter B. Golden. Göstərilən əsəri. http://crymchuks.org/home8_prev).

Xaqan Bəyin naibi "Kündür Xaqan", onun müavini də "Cavşıqır" adlanırdı. İkinci dərəcəli bu Xaqanlar bəzən "Şad, Tarxan və ya Yabqu" da adlanırdılar. Ordunun başında isə "İlşad" dururdu. Müxtəlif tarixi mənbələrdə Xəzər iqtidar ierxiyasında "Xaqan, Yabqu, Eltəbər, Tarxan, Şad, Bəy Tudun" kimi Türkcə titullar öz əksini tapmışdır. Xəzər İmperatorluğu iqtisadi cəhətdən yüksəlcə dövlətin mühafizəsində ayrı-ayrı ölkələrdən, xüsusilə, müsəlmanlardan ibarət muzdlu əskərlərdən istifadə etməyə başlamışdılar. İlk vaxtlar bunun faydası olsa da çox keçmədən, xüsusilə, dövlət iqtisadi cəhətdən zəiflədikdə xaricdən gələn təhlükələrin qarşısını ala bilməmiş, Peçeneqlərə yenilmiş, Dondan Dnestrə qədər olan ərazilərini itirmişdilər. Xəzər Xaqanlığının ən mühüm gəlirini ticarət təşkil etsə də, dövlətin ixrac edəcək çox malı olmamışdı. Xəzərlər daha çox bal, bal mumu, yapışqan, un, məxmər və kürk ixrac etmişdilər. Bundan əlavə, dövlətin əsas gəlir mənbələrindən biri də ticarət karvanları və ticarət gəmilərindən əldə edilən vergilər olmuşdu. Xəzər dənizindən (gölündən) gələn və İtil çayından keçən gəmilərdən də vergi alınırdı. Xaqanlıq müsəlman və rus tacirlərinin vergi vermək şərti ilə ölkələrindən keçmələrinə icazə vermişdi. Bu tacirlər xüsusilə X əsrdə İtilin davamlı müştəriləri idilər. Onlar bir müddət keçəndən sonra burada yerləşib yaşamağa başlamışdılar. İtildən əlavə Xəzərlər Sakşın şəhərini

də bir ticarət mərkəzinə çevirmiş, VIII-XI əsrlər arasında ərazilərinin geniş bir bölümündə asayışı bərpa etdikləri üçün Şərqi Avropada tam mənası ilə bir “Xəzər sülhü” dövrü yaşadılmışdı (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax:Gauthier,Yuri V., Xazarskaya kultura,Novaya Vostok, 1925, səh. 292; Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü,İstanbul 1999,səh. 161).

“Sarkel Qalası”nda qazıntılar nəticəsində əldə edilən əşyalardan görünür ki, Xəzərlər digər Türk boyları ilə yanaşı bir çox qövmələrlə də ticarət əlaqəsində olmuşdular. Tədqiqatşılar göstərirlər ki, Xəzər İmperatorluğunda ticarətdə kurşun paralar və “Ekin” adı verilən parça və kağız paralar da işlənilmişdi (Bax:Peter B.Golden,Hazar Çalışmaları, Prof.Dr. Saadettin Gomeç,Hazar Kitaplığı (Kitap incelemesi.). <http://crymchuks.org/home8.prev>).



SARCEL QALASININ HAVADAN GÖRÜNÜŞÜ

1930-cu illərdə Mixail Artamanov Sarkeldə arxeoloji qazıntılar aparmış, şəhərdə bir sıra meydanlara,müdafiə xarakterli kərpic divarlara,bu kərpiclər üzərində yerli işçilər tərəfindən həkk edilmiş damğalara rast gəlmişdi.

Tədqiqatşılar göstərilər ki, Xəzər damğalarındakı simvolik işarələr daha çox heyvan və insan rəsmlərinə bənzəyir.

Sarkel qala divarlarının hər küncündə 7.90 x 7.90 metr böyüklüyündə birər qüllə vardı.Bu qüllələrin arxasında taxıl anbarlarının izlərinə rastlanmışdır.Xəzərlərin mühasirə əsnasında taxıl ehtiyatı gördükləri bu depolardan anlaşılmaktadır (Bax:Prof. Dr.Bahaeddin Ögel,İslamiyyətdən önce Türk Kültür Tarihi,4.Baskı,Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII.Dizi-Sa.42,Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara 1991,səh.225).

834-cü ildə Don çayı sahilində tikilən bu mühüm Sarkel qalası əvvəlcə yalnız hərbi və ərzaq depolarından ibarət bir qala idi və bir növü hərbi kazarma mahiyyəti daşıyırdısa, sonradan o bir ticarət mərkəzinə çevrilmişdi.İnsanlar getdikcə buraya köçməyə başlamış,artıq X əsrdə qalanın divarları sökülüb tökülmüş,bu qala divarlarının yerini taxtadan və kərpicdən tikilən evlər tutmuş,Sarkel bir şəhərə çevrilmişdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Sarkel şəhərindən taxıl anbarları,un üyütmək üçün bir çox alətlər,bəzi dənli bitkilərin qalıqları, oraqlar, gildən yapılmış küpə və vaza, metaldan,sümükdən və qiymətli daşlardan hazırlanmış bir çox qadın və kişilərə məxsus zinət əşyaları tapılmışdı

Xəzər Türklərinə məxsus bəzi şəhərlər Rusiya hakim dairələri tərəfindən zaman-zaman məqsədli şəkildə sular altına gömülsə də,Xəzər mədəniyyətinə aid şəhərlər və əsərlər 968-ci ildən başlayaraq davam etdiirilən hücumlar nəticəsində dağıdılıb yox edilsə də (Bax:Prof.Dr,Saadettin Gomeç,Hazar Kitaplığı,<http://crymchuks.org/home8.prev>), “dəvəni çuvalda gizlədə bilməmiş”, torpaq altında qalmış bəzi şəhər,qəsəbə və kəndlərdə arxeoloji qazıntılar aparılmış və bu ərazilərdən bir sıra maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Qazıntılar nəticəsində Mayatsko şəhəri və Xarkov əyalətinin Volçansk qəzasının Saltovo kəndindən daşlar üzərində şəkillənmiş at və eşşək kimi heyvan rəsmləri,süvari və insan şəkilləri,bir sıra damğalar,məzarlardan kişi,qadın,uşaq, heyvan sklet-

ləri və onların yanında basdırılmış müxtəlif əşyalar aşkar edilmişdir.

Bu məzarlardan at qoşqu ləvazimatı, heyvan sümükləri, kişilərə məxsus məzarlardakı skletlərin yanında qınsız və gümüşlə süslənmiş qınlı bıçaqlar, qızıl plakalar, dəmir dəbilqələrə aid parçalar, baltalar, mızraqlar, əyri qılınclar, qını gümüşlə süslənmiş qılınclar, qəmə şəklində qılınclar, at qoşqularına aid halqalar, qayışlar, üzəngilər, noxtalar, bronzdan tökülmüş zınqırovlar, metal toqqalar, yarım kürə şəklində qablar, kişilərə məxsus küpələr aşkar edilmişdi.



XƏZƏR TÜRKLƏRİNİN KİŞİLƏRƏ MƏXSUS BƏZƏK ƏŞYALARI

Qadın məzarlarındakı skletlərin yanından isə metaldan yapılmış güzgü, qadın gərdanlığına aid ətiq və inci dənələri, bronz tellərdən yapılmış düymələr, gümüş halqalar, qızıl bəzək əşyaları, yarım kürə şəklində qablar, qadın sırğaları və s. əldə edilmişdir (Məlumatlar Prof. Dr. Bahaeddin Ögelin göstərilən əsərindən seçilmişdir - A. Q. Bax: səh. 228-237).



XƏZƏR TÜRKLƏRİNƏ AİD QADIN ZİNƏT ƏŞYALARI

Buradan həmçinin at məzarlarındakı at skletlərinin ya-nından atın başına kəkil taxılması üçün fincan şəklində gümüş-dən qalpaqlar, zıncırovlar, mızraqlar və s. əldə edilmişdir.

Elmi ədəbiyyatda həm də “ Saltovo-Mayaki (Mayatski) Mədəniyyəti “ adlanan (Bax: Csanad Balint, Hazarlarla ilişkin arkeoloji araşdırma) bu yerlərdən həmçinin çanak çölmək-lər, qulpları müxtəlif heyvan şəkilli bardaqlar, iki qulplu müxtə-lif böyük qablar, assimetrik su səhəngləri, ağır çəkili çölməklər, bir neçə iki hissəli çölmək kürəsi, dəmir uclu kotanlar, qazma-lar, oraqlar, üzüm budama qayçıları, qısa saplı kərəntilər, qoyun qırxma qayçıları, zəncirlər, zıncırovlar, balıq ovlamaq üçün harpunlar və qarmaqlar, taxta qapı, pəncərə və s. düzəltmək üçün baltalar, mişarlar, uzun rəndələr, kərkilər, burğular, dəmir əşyalar düzəltmək üçün çəkiclər, kəlbətinlər, məngənələr, əyə-lər, zindanlar, dəmiri deşmək üçün burğular, maşalar, iki hissəli dəmir əritmə kürələri (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax: Csand Ba-lint, Hazarlarla İlişkin Arkeoloji Araşdırma, Türk Kültür Araş-tırmaları, Sayı: XXXVI/1, səh. 33-49. <https://turkcetarih.com/hazarlara-iliskin-arkeolojik-arastirma/>) kimi əşyalar aşkar edil-mişdir ki, bütün bunlar Xəzər Türklərinin o dövrdə dulusçu-luq, dəmirçilik, əkinçilik və heyvandarlıq sahəsindəki inkişaf-la-rının nə səviyyədə olduğunu açıq şəkildə göstərir.

Buralarda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində həmçinin Sasani hökmdarı I Xosrova (581-602) aid 4, II Xosrova(591-628) aid 7 Sasani parası, VIII əsr Abbasi Xilafətinə aid 11 parça dirhəm, Bizans İmperatoru Mihaelin IX əsrə aid sikkələri əldə edilmişdi(Bax:Prof.Dr.Bahaeddin Ögel, göstərilən əsəri,səh.234,235).

Xəzərlər xüsusi para kəmişsələr də bu məsələ hələ də açıq qalmaqdadır.Yalnız 2002 –ci ildə İsveçrəli numizmatik Gert Rispling X əsrə aid Musəvi Xəzərlərlə bağlı bir pul bulmuşsa da onun haqqında ətraflı məlumat verməmişdir. Xəzərlərə məxsus ərazilərin xarabalıqlarından əldə edilən və üzərində “Xəzər ərazisi” yazılı ərəb dirhəmlərinə bənzər xeyli paralar tapılmışdır.Bu paraların bir qismi IX əsrin ikinci yarısı və X əsrin əvvəllərinə, qalanları isə IX əsrin 30-cu illərinə aiddir.Bu dövrə aid İsveçin Qotland adasındakı Spillingə məntəqəsindən əldə edilmiş və üzərində “Məhəmməd Allahın elçisi”, “Musa Allahın elçisi” kimi sözlər yazılı 5 dirhəm tapılmışdır.

Xəzər arxeoloji kultürünün tədqiqatçılarından biri olan S.A.Pletneva qeyd edir ki,Aktaş çayının qolu olan Yarıksu yaxasında salınmış “Xazar =Azar qalası” göstərir ki, miladdan öncə II əsrdən miladi sənə IX əsrlər boyu bu ərazi fasiləsiz olaraq mədəniyyət qatları ilə seçilir (Bax:Pletneva S.A.,Xazarı,Moskva 1976,səh.29).

Sarkel qalasındakı dəhlizlərdə qazıntılar nəticəsində Xəzər sənətkarlarına məxsus ayna kimi müxtəlif bəzək əşyalarının,mücvəhərlərin,bəzəkli təbəqələrin bulanması Xəzərlərdə həm qızıl və gümüşlə bağlı zərgərlik sənətinin xeyli inkişaf etdiyini,həm də onların bəzək və geyimə çox düşkün olduğunu göstərir (Seçmələr bizimdir- A.Q. Bax: Koestler, Arthur, On üçüncü kabile,Orta Asiyanın Yahudi Türkləri-Hazarlar, Çeviren: B.Dişbudak,Alfa Yayınları,İstanbul 2015,səh.49).

Bunlardan əlavə arxeoloji qazıntılar nəticəsində Xəzər Türklərinə aid Voronej əyalətinin Boquçar nahiyyəsindən 41 gümüş əşya,üzük,üzəngilər,qılınc qını və qəbzələrinə aid parçalar,ox ucları, Xarkov bölgəsindəki Smeladan 81 parça gü-

müş örtüklü müxtəlif əşyalar, Poltavada Klimovka bölgəsindən çanaq və çölməklər aşkar edilmişdir (Bax: Bobrinskoy, Kurqanı i sluçaniye arxeoloqi- çeskiye naxodki bliz mesto Smela, III, Pl. XIV, SPb., 1907, səh. 147).

Xəzərlərin yaşadıkları bölgələrdə qızıl və gümüş mədənləri olduğundan onlardan müxtəlif bəzək əşyaları, qaşığı, çəngəl və bıçaq düzəltilmişlər. Xəzərlər tabeliyində olan Azərbaycanın Alban elində olan qızıl-gümüş yataqlarına, Kür-Araz sayları və Xəzər dənizi (gölü) sahillərindəki balıqçılığa da nəzarət edirdilər. Quzey Azərbaycanın Qəbələ şəhəri Xəzərlərin tabeliyində olanda inzibati mərkəz kimi “Xəzər şəhəri” adlanırdı (Bax: Trever K.V., Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii IV veka do naşey era-VII veka naşey erı, Moskva-Leningrad, 1959, səh. 254).

Savir, Bulqar, Barsil Türk boylarının yaşadığı Qəbələni Ərəbdilli mənbələr də “Xəzər şəhəri” adlandırmışlar (Bax: F. Ağasığlı, III bitiq, səh. 431)

Bələzuriyə görə, IX-X əsrdə Qəbələnin adı “ Xəzər “ olmuşdur. Sarkel Qalasının dəhlizlərindən dəyərli cəvahiratlar, Xəzərlərin ilk paytaxtları olan Bələncər və Səməndər ətrafından bir sıra dəyərli əşyalar əldə edilmişdir. Tədqiqatçılar göstərir ki, Xəzərlər içində zərgərliklə məşğul olan “Kavar” (Kabar) adlı Xəzər boyu 896-cı ildə Macarıstana köçmüşdür.

Hindistan və Çindən Avropaya gedən tranzit yollarına nəzarət edən Xəzərlər “İpək Yolu”ndan əldə etdikləri xeyli miqdarda vergi rüsumundan həm müddətli əskərlərdən ibarət böyük ordu saxlayır, həm də çoxlu yaşayış məskənləri və yeni-yeni şəhərlər inşa edirdilər.

Bu gün Rusiya sərhədləri içərisində olan Xəzər Türklərinə aid şəhərlər baraj sularının altında qaldığından Xəzər mədəniyyətinə aid nümunələrin əldə edilməsinə ümid qalmamışdır. Bu gün sular altında qalan Xəzər Xaqanlığının paytaxtı İtil şəhəri haqqında o dövrün tarixçiləri qeyd etmişlər ki, 4 tərəfi şurlarla

əhatə olunan Xaqanın yaşadığı İtil şəhərində bir neçə hamam, 30 məscid və müsəlmanlara aid məktəblər vardı. Məscidin minarələri Xaqanın sarayından daha yüksək inşa edilmişdi. Həmçinin Bulan Xaqanın, xüsusilə, Obadiah Xaqanın rəhbərliyi ilə Xəzərlər arasında Ortodoks Yəhudilik (Musəvilik) yayılmış, Obadiah Xaqan “Havralar” və “Musəvi məktəbləri” açdırmış, bir qrup Xəzərlərə “Mişna”, “Talmut” və “Tövrat” öyrədilmiş, X əsrdə Xəzərlər mühüm sənədləri İbrani əlifbası ilə yazmağa başlamışdılar. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Cami, kilisə və sineqoqların yan-yanı bulunduğu şəhərin evləri taxtadan idi (Bax: Peter B. Golden. Göstərilən əsəri).

Yəhudi Ensiklopediyasında göstərilir ki: “Batı Avropada fanatizmin, xurafatın, nadanlıqın, anarxiyanın tüğyan etdiyi o çağlarda Xəzər dövləti ədalət və dözümlülük idarəçiliyi ilə fəxr edə bilirdi” (Bax: Kestler A., Trinadçatoye koleno. Kruşeniye İmperiya Xazar i yeqo naslediye, Moskva 2001, səh. 31).

Xəzərlərə aid memarlıq və incəsənət əsərlərinin üzə çıxarıldığı ən önəmli arxeoloji mərkəzlər müəyyən dövrlərdə Xəzər Xaqanlığının paytaxtları olmuş Sarkel və Mayatsko şəhərləri və Salvato kurqanlarıdır. Bunlardan əlavə, qazıntılar nəticəsində Qafqazdan və Don çayı ilə Dnepr bölgələrindən də Xəzərlərə aid önəmli abidələr üzə çıxarılmışdır. Xəzərlərdə evlər, Türklərin “dəmə evləri” deyilən taxtadan yapılmış və üstləri keçə ilə örtülmüş evlər olmuşdur. Yalnız şəhərlərdə Xaqanlara və şəhər sakinlərinə aid olan binalarda kərpicdən istifadə edilmişdi. Aparılan qazıntılar nəticəsində Xəzər ölkəsinin hər tərəfinə yayılan və köçərilikdən oturaq həyata keçən əhalinin Türklərin işlətdiyi “yurd” adı verilən və çadırları andıran yuvarlaq kərpic evlərə, daha sonrakı tapıntılarda isə dördkünc evlərə rast gəlinmişdir (Seçmələr bizimdir-A.Q. Bax: Ahmet Taşağıl, Hazarlar, Türkiyə Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, səh. 280).

Tədqiqatçı Sizov V. İ. hələ XIX əsrin sonlarında qeyd etmişdi

ki,Xəzər mədəniyyətinin içində məşhur Xəzər qılıncları ilə yanaşı Orta Asiya (Türk-A.Q.) mənşəli qılınclar,baltalar,oxlar, yaylar və s.kimi hərbi alətləri və at qoşquları bulunmuşdu ki, bütün bunlar Xəzər dövlətinin qurucularının (həm də) Orta Asiyadan (Türküstan Türklərindən-A.Q.) olduğunu göstərir (Bax: Sizov V.İ.,Raskopki v dvux qorodişax bliz Tsimlians koy, Trudi, VI, Arx. Syezda, IV. OAK, za 1882-1888,səh. CLXX VII).

Xəzər Türklərində ticarətin inkişaf etməsinə baxmayaraq, iqtisadi həyatlarının əsasını heyvandarlıq və əkinçilik təşkil etmişdi.Xəzərlərin sırası əhalisinin əsas təsərrüfat məşğuliyyəti maldarlıq və əkinçilik olmuşdur.Çayların ətrafındakı otlaqlar və qamışlıqlar heyvandarlıq üçün əlverişli idi. Xaqanlığın bir çox bölgələrində,xüsusilə şimaldakı meşəlik sahələrinə taxıl əkinə olduqca yayqın olduğu halda,cənubdakı çöllərdə heyvandarlıq hakim mövqedə idi.Xəzər çöllərində buğda,arpa,darı, çovdar,çətənə və noxud kimi bitkilər yetişdirilirdi (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax: Brook,Kevin Alan, Bir Türk İmperatorluğu:Hazar Yahudileri,İstanbul 2005,səh.151).

Artıq VIII-IX əsrlərdə Xaqanlığın Kırım vilayətinin sahil ərazilərində,Tamanda,Kuban və Donun aşağı hissələrində əhali köçərilikdən oturaq həyata keçmiş,buğda,arpa, düyü, meyvə və bostan bitkiləri yetişdirməyə,bağlar,üzümlüklər salmağa,xeyli miqdarda balıq tutmaqla məşğul olmağa başlamışdılar. Tədqiqatçılar göstərilər ki,Xəzərlərə məxsus yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində buralardan qovun və xiyar toxumları ilə yanaşı,üzüm və gilə qalıntıları da bulunmuşdu (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax:Balint, Csanad. "Some Archaeological Addenda to P.Golden"s Khazar Studies", Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,1981, səh.399).

İlk əvvəllər dövlətin yuxarı təbəqələrinin əsas gəlir mənbəyi qonşu ölkələrdən qarət yolu ilə əldə edilən hərbi ləvazimatlar idisə,sonradan bu qənimətlər qeyri-hərbi mallarla əvəz edilmişdi.Artıq VIII əsrin ikinci yarısı və IX əsrin başlanğıcından etibarən “Radhanit”adlanan Yevrey dininə məxsus tacirlər vasitəsilə beynəlxalq ticarət yüksəlmiş, dəmirçilik, dulusçuluq,zərgərlik sənətləri inkişaf etmiş, yerli bazarlar yaradılmış,dulusçular qab-qacaq hazırlayaraq bazarlarda satmağa başlamışdılar. Bu dövrdə Xəzərstan üzərindən bir neçə beynəlxalq ticarət yolları keçməyə başlamışdı ki,bunların içərisində Şərqi Avropa,Orta Asiya və Yaxın Şərq xüsusi yer tuturdu. Şərqi Avropa ilə əsas ticarət Volqa çayı vasitəsilə aparılırdı. Bu çayın aşağı və orta hissəsi Xəzər Türklərinin nəzarəti altında idi. Volqa ticarət yolu Don çayının mənsəbindən keçərək Slavyan ərazilərindən və Baltik dənizi ətrafındakı ölkələrə qədər uzanırdı.Bu yoldan qazıntılar nəticəsində xeyli miqdarda Abbasi Xilafətinə aid dirhəmlər əldə edilmişdi.

Volqa çayının mənsəbində yerləşən İtil vasitəsilə tacirlər Xəzər dənizi sahəsinə,onun cənub sahillərindən keçərək quru yolla Orta Asiyaya və Bağdada qədər ulaşmağa başlamışdılar. Arxeoloji tədqiqatlar Xarəzmdən Aşağı Povoljaya qədər Karvansaraylar zəncirinin quru ticarət marşrutlarını müəyyənləşmişdir.Xəzərlər liman şəhəri olan Kırım üzərindən Qara dəniz vasitəsilə Bizansla ticarət etməyə başlamışdılar. Xəzər ölkəsi millətlərarası ticarət sayəsində çox inkişaf etmiş, paytaxtları İtil şəhərindən başqa Səməndər şəhərini və hakimiyyətləri altında olan bölgələrdə Saksın, Sakarkənd, Yüzkənd, Bezkənd və başqa mühüm şəhərlər qurmuş və bu şəhərlərdə yaşamışlar. Hətta Saksın şəhəri Xəzər Xaqanlığının elm mərkəzi olmuşdur.

Xəzər Türkləri İdil (Volqa), Yayıl, Kuban və Don kimi dörd böyük çayın mənsəbində, Çin, Türküstan, Xəzər və Qara dəniz, Bizans, Ön Asiya, Xarəzm, Persiya, Azərbaycan, Meso-

potamiya, Suriya, Şərqi Avropa, Qafqaz, Xəzər və Skandina viya yollarının birləşdiyi bir ərazidə öz dövlətlərini yaratmış, az bir zaman içərisində müxtəlif böyük ticarət mərkəzli şəhərlər qurmuş, özlərinə qədər bu ərazilərdə bulunan böyük və kiçik şəhərləri də bir ticarət alanına çevirmişdilər. Bu ticarət mərkəzlərinə Kama və Orta İdil hövzəsindən hər növ taxıl, qiymətli kürklər, bal və arı mumu, tikinti taxtası, Yayık boyu cənubi Uraldan müxtəlif metallar, Çin və Türküstandan ipək və pambıq parçalar, Sasani və Bizansdan dövrün sənaye məmulatı, Skandinaviya ölkələrindən müxtəlif əşyalar gətirilmiş, bununla da Xəzər Türkləri İdil (Volqa) mənsəbindəki İdil, Şimali Qafqazdakı Səməndər və Dərbənd, Yayık çayı mənsəbindəki Saksın, Kuban mənsəbindəki Tamatarxan, Don çayı boyundakı Sarkel (Ağ şəhər) şəhərlərini dövrün ticarət və mədəniyyət mərkəzləri durumuna gətirmişdilər.

Yüksək bir maddi və mənəvi mədəniyyətə sahib olan, quru, çay və dəniz ticarəti yollarının keçdiyi bir ərazidə məskunlaşan Xəzər Türkləri mərkəzləri olan İtil şəhərini qala divarları ilə əhatə etmişdilər. Tədqiqatçıların fikrincə Xaqanlığın paytaxtı İtil şəhəri bugünkü Həştərxan (Hacı Tarxan) şəhərinə yaxın bir ərazidə olub sonradan Volqa çayının altında qalmışdır.

Xəzər Türkləri Səməndər şəhərində baxça və meyvə bağları salaraq onu ölkənin kənd təsərrüfatı mərkəzinə çevirmiş, İmperatorluq daxilindəki bütün şəhərlərdə çarşı-bazarlar açmış, hamamlar və karvansaraylar tikmişdilər. Xəzər Türklərinin şəhərlərinin bir qismi yerli şəraitə uyğun olaraq taxtdan, bir qismi keçədən, digər bir qismi, xüsusilə Xaqanların sarayı körpicidən yapılmışdı. Xaqanın sarayı İdil çayı üzərində bir adanın içində, çevrəsi divarlarla hörülmüş qalanın içində yerləşmiş, ada ilə şəhərin qərb hissəsi arasında körpü salınmışdı.

Mühüm ticarət yollarına nəzarət IX-X əsrlərdə Xəzərlərin əsas gəlir mənbəyi olmuş və bununla da İtil şəhəri dövlətin

ən böyük ticarət məntəqəsinə çevrilmişdi. Buna baxmayaraq, Xəzərlər ənənəvi köçərlik sistemini saxlamış, beynəlxalq ticarətlə məşğul olmamış, bu işi Yevrey və Müsəlman icmaları ələ keçirmişdilər

Ticarət baxımından dövrünə görə xeyli inkişaf etmiş olan Xəzər Xaqanlığı Asiya ilə Avropa arasındakı bir çox ticarət yollarını öz nəzarəti altında saxlamışdı. Avrasiyanın bir çox yerləri ilə ticarət əlaqəsi olan Xəzərlər, Xarəzm ilə pambıq parça, keçə və yastıq üzü ticarəti etmişdi. Gəzgin tacirlər olan Radhanitlər, Orta Asiya, Slavyan ölkələri və Yaxın Şərqlə Xəzər dövləti arasında sosial, kultural və ticari baxımdan müxtəlif əlaqələr yaratmışdılar. Xəzər Xaqanlığı hətta İsveç ilə belə ticarət yapmışdı (Seçmələr bizimdir- A. Q. Bax : Brook, Kevin Alan, Bir Türk İmperatorluğu: Hazar Yahudileri, səh. 172).

VIII əsrin sonlarında Doğu Avropanın iki mühüm ticarət yolunun ən son qismləri Xəzər Türklərinin əlində idi. Hətta bugünkü Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhəri Xəzərlərin ticarət mərkəzləri rindən biri idi və "Sambat" adlanırdı. "Kiyev" sözü də Türkcə olub "Quyu" və ya "Çuxur ev" deməkdir. Yevrey (Musəvi) dininə mənsub Xəzər əhalisi əsasən Kiyevdə, bundan əlavə Çerson, Kerç, Feodoya, Fanaqorya və Sarı Qalada yaşayırdılar. Xəzərlərin hakimiyyəti altında olan Kiyev knyazları sonradan onların "Xaqan" titulu qəbul etmiş, xristianlığı qəbul edən ilk Rus knyazı Vladimir Monomax özünü Xəzər hökmdarına bənzədərək "Xaqan" adlandırmışdı.

Orta Özüdə (Dneprdə), yəni sonrakı Kiyev Rusiyasında ilk iqtisadi və mədəni təşkilat olan dövlətin qurulmasında və genişlənməsində Xəzər Türklərinin çox böyük rolu olmuşdur. Buradakı Xəzər Türklərinə aid mədəni təsirlər XII əsrə qədər açıq bir şəkildə davam etmişdir. Xristianlığı qəbul edən ilk rus knyazı Vladimir Manomaxın özünü Xəzər İmperatoru kimi "Xaqan" adlandırması da bunu təsdiq edir. Müxtəlif Slavyan xalqlarının qəbilə həyatından və meşə məşğuliyyətindən ayrılıb ticarət və dövlət təşkilatına yiyələnməsində iki əsrdən artıq davam edən Xəzər Türklərinin böyük təsirini kimsə inkar

edə bilməz. Hətta VIII-X əsrlərdəki Xəzər hakimliyi XIII-XIV əsrlərdəki Qızıl Ordanın ruslar üzərindəki hakimliyiətinin bir öncüsü mahiyyətindədir.

Dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqəsində olan Xəzərlərə aid bir çox sənətkarlıq nümunələri qalmışdır ki, bu sənətkarlıq nümunələri onların sənətkarlığını və sənaye sahəsindəki bacarıqlarını nümayiş etdirir. Arxeoloqlar qazıntılar nəticəsində Çerniqovdan, Qnezdorodan, Birkadan (İsveç) və Kiyevdəki “Vikinq Məzarlığı”ndan Xəzər Türklərinə aid bir sıra geyim və saxsı əşyalar əldə etmişdilər.



XƏZƏR TÜRKLƏRİNƏ AİD GİLDƏN HAZIRLANMIŞ TƏKQULPLU KÜP

Tədqiqatçılar göstərir ki, Xəzərlər qonşuları ilə müqayisədə daha zəngin mədəniyyətə və dədə-babalarından gələn güclü dövlət gələnlərinə sahib idilər. Tarix səhnəsinə çıxdıqları ilk dövənlərdə atlı köşəri bir Türk boyu olan Xəzərlərdə at digər Türk boylarında olduğu kimi önəmli bir yer tuturdu. Zaman-zaman rus arxeoloqlarının Xəzər bölgəsində apardıq-

ları qazıntılar zamanı üzə çıxan at skletləri,ata aid qoşqu və bər-bəzək əşyaları bunu bariz şəkildə göstərməkdədir.Hərbi yürüşlər və səfərlər zamanı 6 təkərli araba üzərində qurulmuş çadırlardan istifadə edilməsi də atla icra olunurdu.Belə ki,bir tarixi qaynaqda göstərildiyinə görə,Ərməniyyənin müsəlman valisi ilə evlənməyə göndərilən Xəzər Xaqanının qızı Sitit yanında araba üzərində qurulmuş 10 çadırın içi samur dərisi ilə döşənmiş,qapıları qızıl və gümüş ipliklərlə toxunmuş qafilədə bundan əlavə 20 qızıl və gümüş əşyalarla dolu çadır yola salınmışdı.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki,Xəzər Xaqanları səfərə çıxdıqları zaman çox böyük bir çadıra oturur və bu çadırın təpəsinə qızıldan bir başlıq taxılırdı.Ümumiyyətlə,Xəzərlərin bər-bəzəyə xüsusi meylləri olmuşdu ki,bu da daha çox bər-bəzək,geyim- keçim əşyalarını əl sənəti ilə ustalıqla hazırlayan sənətkarların sənətkarlıqları ilə bağlı idi.Tarixi mənbələr Xəzərlərin həqiqətən də yüksək istedada malik olduğunu, dəyərli sənət əsərləri yaratdıqlarını göstərməkdədir.

Xəzərlərin geyim və bər-bəzək sənəti fəvqəladə dərəcədə gözəl idi ki,bunu tarixdə xüsusi qeyd edilən və səlnamələrə düşən Bizansa gəlin gedən Xəzər Xaqanının qızı Çiçəyin hekayəti təsdiq edir. Mənbələrdə göstərilir ki,Çiçək xanım Bizansa gəlin gedəndə bir-birindən gözəl və yaraşlıq paltarlar aparmış və onun geydiyi ən gözəl don Bizans qadınları və əsilzadə xanımlar arasında bir moda halını almışdı.

Xəzərlər Türküstan və Azərbaycan əsilli Türk kimi öncə "Tenqri Xan" dedikləri Göytanrı dininə inanmış, qədim Türk adət-ənənəsinə sadıq qalaraq "hər kəs öz inamına görə Tanrıya ulaşsın" kimi vicdan hüriyyətinə əməl edərək bölgədə yayılan Xristian, Yəhudi və İslam dinlərinə hörmətlə yanaşmışdılar.Onlar da digər Türklər kimi Təbiət güclərinə,əcdadlarının ruhlarına da inanc baxımından sayğı göstərmiş,ruhlardan yardım diləmişdilər (Bax:Ahmet Hilmi,Şehbender zadə,İslam Tarihi 2-Türklər və İslam-(Selcuklular,Haçlı Seferləri, Moğollar və Sonrası),Derleyen:Ziya Nur A., Ötüken Nəşriyatı, İstanbul 2006,səh.10).

Tədqiqatçılardan Hikmət Tanyu və İlyas Topsakal Əbdülqadir İnandan fərqli olaraq (Tədqiqatçı Əbdülqadir İnən qədim Türklərin dinini Şamançılığa bənzətmişdir-A.Q.) Bahaəddin Ögəlin Xəzərlər və digər Türk boylarının qədim dininin Təktanlıq din olduğunu və bu dinin Büt-pərəstlik və Şamanizmlə heç bir əlaqəsi olmadığını qəbul etmişlər (Bax:Hikmet Tanyu, Türklərin Dini Tarihçesi, TYK, İstanbul ,1978, səh. 12 ; İlyas Topsakal,"Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda Sosyal ve Dini Yapı",Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,Sayı: 10, İstanbul,Şubat 2006,səh. 146; Abdülkadir İnən,Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri,Maarif Basımevi,İstanbul 1955, səh. 1-3).

Xəzər dövlətində ilk dövrlərdən etibarən ortaya çıxan digər bir din də Xristianlıqdır.Bəzi tədqiqatçılar Xristianlığın Xəzərlər arasında yayılmasını Xaqanlığın paytaxtı İtilə gələn Slavyan əzizi Kirilin adı ilə bağlayırlar. Xəzərlərdə Xristianlığın yayılması VIII əsrin başlanğıcında Güney Qafqaz və Azərbaycanın Ərəb istilasına sona çatmışdısa da son Xəzər Xaqanı Kırımın Bizansın yardımını saxlamaq üçün Xristianlığı dövlətin rəsmi dini olaraq qəbul etmiş,lakin Bizansdan istədiyi yardımı ala bilmədiyi üçün öz qədim dininə geri dönmüşdü.Xəzər Xaqanlığının süqutundan sonra Xristian olan Xəzərlər Rus Ortodoks Xristianlığı içərisində assimilyasiyaya uğramışlar (Bax: Artamanov,Mikhail İllarionoviç, Hazar Tarihi.Çeviren:D.A.Batur,Selenge Yayınları, İstanbul 2004, səh. 331-335)

Tədqiqatçılar İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq göstərirlər ki, Xəzər Xaqanlığı bir müddət İslamın Şimala doğru yayılmasına mane olmuşdusa da, sonradan qonşuluq və ticarət münasibətləri sayəsində İslam dini də Xəzərlər arasında yayılmış, hətta Xəzərlərin nüfuz dairəsində olan İtil Bulqarları Xəzərdə bütünlüklə İslamı qəbul etmişdilər. Ona görə də orta əsr Ərəb müəllifləri Xəzər Xaqanlığında "xalqın çoxunun müsəlman, ən az qisminin isə Yəhudi dinində olduğunu" göstərmişlər (Bax: İbn Havkal, İbn Nədim, Fəxrəddin Mübarəkşah, Məsudi və s.).

Xəzər Xaqanlığında Ərəb istilaları dövründə Xarəzm tacirləri vasitəsilə də İslam dini yayılmışdı.

Xəzər Xaqanları dövləti olmayan Yəhudi dinini qəbul etmiş və siyasi bir gediş edərək dövründə üçüncü bir güc mərkəzi kimi Ərəb Xilafəti və Bizans İmperatorluğuna qarşı meydan oxumuşlar.

Bir çox tədqiqatçılara görə, Musəviliklə (Yevreyliklə) Yəhudilik arasında bir çox ciddi fərqliliklər mövcuddur. Belə ki, Yəhudilik, əsasən Əhid, Tamut və Mişnaya əsaslanaraq din xadimlərinin yardımları ilə xalqdan toplanan məlumatlarla yenidən formalaşdırılmışdır ki, bu, bugünkü “Yeni Əhid” olan Tövrətdir. Yəhudilər bu Tövrətə inanırlar. Musəviliyi qəbul edən Xəzər Türkləri isə əsasən VIII əsrdə bu dinin qurucusu Anan Bin Davidin irəli sürdüyü dini inanca bağlı idilər. Onlar kəsinliklə İsrail Yəhudilərinin qəbul etdikləri Tamut, Mişna və Yeni Tövrət deyil, qədim Əhidi qəbul edirdilər. Yəhudilər İsrailoğulları, Xəzərlər isə Türk idilər.

Bəzi tədqiqatçılara görə, Xəzərlər Yevrey (Musəvi) dinini 740-cı ildə, Ərəb tarixçisi Məsudiyə görə, Xəlifə Harun ər-Rəşid dövründə (786-809), “Constantinin həyatı” adlı əsərə görə isə 861-ci ildə qəbul edilmişdi (Bax: Zuckerman, Constantine, On the Date of the Khazaris conversion to Judaism and the Kings of the Rus Oleg and Igor,” *Revue des Etudes Byzantines* 53”, 1995, səh. 245).

Omeljan Pritsaka görə, Xəzərlərin Musəviliyi qəbul etməsi gəzəyən Yəhudi tacirlər olan Radhanitlər və İranlı tacirlər vasitəsilə olmuşdur (Bax: Pritsak, Omeljan, *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*,” *Journal Article in Harvard Ukrainian Studies*, 1978, səh. 80-81).

Tədqiqatçılar göstərir ki, Xəzər Xaqanlığı Musəviliyi rəsmi dövlət dini qəbul etsə də Yəhudiliyin hansı məzhəbinə bağlı olduqları dəqiq məlum deyil (Bax: Zuckerman *Constantine*, göstərilən əsəri, səh. 245).

Xəzər Türkləri Yevrey dinini qəbul etdikdən sonra ölkədə ticarət genişlənməyə başlamış, döyüşdən, savaştan başqa heş bir peşəsi olmayanlar da zənginləşmək üçün ticarətlə məş-

gül olmağa başlamışdılar. Bununla da Xəzərlər get-gedə qədim törələrini unutmağa, döyüş qabiliyyətlərini itirməyə başlamış, bu da sonda Xəzər Xaqanlığının süquta uğramasına zəmin yaratmışdı.

Xəzər İmperatorluğu mədəni dünyanın öndə gələn bir uyqarlığına sahib idilər. Bu İmperatorluq əslində bir kosmopolit dövlət idi. Lakin siyasi və mədəni politikanı bir-birindən ayıran Xəzər Türkləri xüsusi bir dövlət siyasəti yürütmüşdülər. Belə ki, şərqdə Uyğur Xaqanı Buddist Çinin təsirinə məruz qalmamaq üçün Mani dinini dövlət dini elan etdiyi və digər dinləri də sərbəst buraxdığı kimi, Qərbdə də Xəzər Xaqanı eyni əsrdə Yəhudi dinini rəsmən qəbul etmiş və beləliklə də iki səmavi dinin - Xristian və İslam dininin təmsilçisi olan Bizans İmperatorluğu və Ərəb Xilafətinin təsirinə məruz qalmamaq üçün alternativ olaraq o dövrdə heç bir dövləti təmsil etməyən üçüncü səmavi din olan Yəhudiliyi qəbul etmiş və bununla da üçüncü bir güc mərkəzi yaratmağa nail olmuşdu.

Tədqiqatçılar da bu fikri təsdiq edərək göstərirlər ki, Xəzər Xaqanlarının Müsəlman Ərəb Xilafəti və Xristian Bizans İmperatorluğu arasında Yevreyliyi (Musəviliyi) qəbul etmələri hər şeydən əvvəl onların düşünülmüş siyasətlərinin nəticəsi idi. İslam dünyası ilə Xristian dünyası arasında tampon bölgə halına gələn Xəzərlər Ərəblərin Quzey Qafqazdan qabağa irəliləməsini durdurmuşdu. Buna səbəb VII əsrin sonu VIII əsrin başlanğıcında Ərəb-Xəzər müharibələri olmuşdu. Bu savaqlar nəticəsində Qafqaz və Dərbənd şəhəri Xəzər dövləti ilə Ərəb Xilafəti arasındakı sərhəd olmuşdu.

Xəzər Xaqanları Bizanslılar tərəfindən qovulan Yəhudilərə də hamilik etmişlər.

Tarixi mənbələrə əsaslanan tədqiqatçılar göstərirlər ki, bütün bunlara baxmayaraq Xəzərlərin qədim inanışları və dəfn mərasimləri yenə də davam etmişdi. Belə ki, Xəzər Xaqanı öluncə ona yonma daşdan bəzəkli və üstündə işıq yanan bir məzar yapılmışdı. Abidə 24 otaqdan ibarət olub bu möhtəşəm binanın hər otağında bir məzar bulundurulurdu. Bu sayədə Xaqanın məzarının bu otaqlardan hansında olduğu bilinməməkdə

və bu sürətlə cəsəd, insan, heyvan və şeytan təcavüzlərindən qorunmuş olurdu. Xaqan bütün otaqları qızıl işləməli qumaşlarla döşəli olan bu məzarlıqda dəfn olunurdu. Onu dəfn edənlər yanaqlarını yaralayırđılar" (Seçmələr bizimdir - A.Q. Bax: Prof.Dr. Osman Turan. Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi. səh. 57).

Xəzər Türklərindən qalma Yusif Xaqana aid üç məktub istisna olmaqla, tutarlı yazılı bir mənbə hələlik elm aləminə məlum deyil. Yalnız tarixə bəlli olan budur ki, Xəzərlər Türk Runik yazısından, Alban əlifbasından, Yunan əlifbasından, İbrani yazısından, Kiril əlifbasından və sonralar da Ərəb əlifbasından istifadə etmişlər (Bax:Laszlo Rasonyi,Tarihte Türklük, Ankara 1993,səh.114).

Bəllidir ki,Xəzər Türkləri Musəviliyi qəbul etməmişdən əvvəl Göytanrı dininə inanmış və İbrani əlifbasından öncə Göytürk əlifbasının Xəzər versiyasından istifadə etmişlər. Onlar Musəvilikdən öncə Xristianlığı qəbul etdikləri çağlarda belə Bibliyanın,xüsusilə,İncilin Xristian Türklər arasında yayılması üçün Türk runik yazısı ilə yazıb oxumalarına böyük ehtiyac duymuşdular

Göytürk yazısının Xəzər versiyasından sonra bir müddət dini,siyasi və mədəni təsirlər nəticəsində Xəzərlər arasında Yunan və Ərəb əlifbaları geniş şəkildə işlənmiş, X əsrdən sonra Musəviliyin Xəzərlər arasında yayılması ilə əlaqədar olaraq onların İbrani əlifbası və dilini işlətmələrinə səbəb olmuşdu. Tədqiqatçılar göstərirlər ki,Xəzərlərin Göytürk yazısının Xəzər versiyasına aid əsərləri Ərəb,Bizans,Yəhudi və Ruslar tərəfindən yox edilmişdir (Bax:İsmayıl Doğan, Yeni Bilgiler Işığında Hazarlar ve Soy Kütükleri Üzerine Katkılar,Orkun Dergisi, səh.30, (www.orkun.com.tr 08.02.2012,səh.1).

Bütün bunların nəticəsidir ki,Xəzərlərin öz dillərinə aid yazılmış sanballı əsərlər hələlik əldə edilməmişdir.Sarkel Qalasının divarlarında və Mayatskiy qazıntılarında əldə edilən bəzi arxeoloji məlzəmənin üzərində Göytürk yazısına bənzər bir çox oyma yazılara və Türkcə kəlimələrə rast gəlinmişdir (Bax:Prof.Dr.Saadettin Gomeç,Hazar Kitaplığı,Peter B.Gol

den,Hazar Çalışmaları(Kitap incelemesi). <http://crymchuks.org/home8.prev>

Dil və din azadlığı olan böyük Xəzər şəhərlərində ticarət edənlər,sənətkarlar,Saray görəvliləri və sadə əhali içində Xəzər Türkcəsi ilə bərabər Slav (Rus),Yəhudi və müxtəlif Qafqaz dilləri də yanaşı işlənmişdi (Bax:Toğan,Zəki Vəlidi, İslam Ansiklopedisi “Hazarlar”maddəsi,V cilt,İstanbul 1970, səh.408).

Elm aləminə Xəzərlərdən qalma Yevrey dilində üç yazılı məktub məlumdur.Bu məktublara dair ilk məlumat Jehudah ben Barzillai əl-Bargeloni adlı bir İspan Yəhudisinin 1090-1105-ci illərdə qələmə aldığı “Səfər ha-İttim” adlı əsərdə, ikincisi XII əsrdə Abraham ibn Davudun “Səfər ha- Kabbalah” adlı əsərində və 1577-ci ildə və ya ondan sonra İstanbulda çap edilən İsaac Abraham Akrişin”Kol Mevasser” adlı çalışmaları arasında İbranicə olaraq verilmişdir.

Bu məktubların əsil tanınması Buxtorfun 1660-cı ildə Jehudah Halevinin “Kuzari”sini nəşr etməsi sayəsində gerçəkləşmişdi.Buxtorf bu məktubları Latıncaya da çevirmişdi. Məktubların əlyazma nüsxəsi Oksforddakı “Christ Church” Kitabxanasında saxlanılır.

Xaqan Yusfin məktubunun geniş mətninin surəti də 1874-cü ildə A.Harkavy tərəfindən Peterburq Public Libraryda bulunan Second Firkowich Collectiondakı bir əlyazmasından alınaraq yayımlanmışdır.

Birinci məktub Əndəlüs (İspaniya , Kordova) Əməvi xəlifəsi III Əbdürrəhmanın Xarici İşlərdən sorumlu nümayəndəsi Hasday bin Şaprutun dövrün Xəzər Xaqanı Yusifə göndərdiyi məktubdur . Bu Məktubda göstərilir ki :“ Mən , Əzra oğlu İshaq oğlu Hasday , Səfəradə Qüdsdən sürgün edilən Yəhudilərdən biri olan, əsil kralımın xidmətkarıyam .Onun önündə baş əyərək ,Siz Cənablarınızın hüzurunda uzaq diyarlardan səcdə edirəm.Asayişiniz və ehtişamınız hüzurunda məmnuniyyətimi sunar , qollarımı Cənnətdəki Tanrıya uzadaraq İsraildəki hökmdarlığınızın uzun sürməsinə diləyirəm ... Mənə mərhəmət edən yaxşılıqsevər Tanrıya şükürlər olsun ! Dünya

kralları , kralım Əbdürrəhmanın ehtişamını və qüdrətini bilənlər ona hədiyyələr göndərirlər . Onlar hüsnü -rəğbət göstərmək üçün bahalı hədiyyələr sunarlar . Bu krallar içərisində Frank kralı , Almanlardan olan Qebalim kralı , Konstantinapol kralı və digərləri bulunur . Hədiyyələri mən Hasday qəbul edər və mən onlara hədiyyələr göndərməkdə də sorumluyam .

Bu dövlətlərdən hədiyyə gətirən səfirlərə hər zaman sürgündən yaxa qurtaran , əsarətdən taqəti qalmamış və hüsur tapa bilməmiş qardaşlarımız İsrailoğulları haqqında bir xəbəri olub-olmadıqlarını soruşuram . Xorasanlı tacirlər mənə “ Əl – Xəzər “ adında bir “ Yevrey Krallığı “ ndan bəhs edərlər . Lakin mən , onların mənim rəğbətimi qazanmaq üçün söylədiklərini düşündüyümdən inanmadım , ta ki, Konstantinapol elçilərinin öz krallarından bizim kralımıza hədiyyələr və bir məktub gətirdiyi zaman onlardan bununla bağlı bilgi alana qədər . Onlar bildirdilər ki : “ Tamamilə doğrudur və krallıqlarının adı “ Əl-Xəzər “ , indi hökmdarlıq edən kralın adı isə Yusifdir . Onlar gəmiləri ilə bizə (Bizansa) balıq , dəri və müxtəlif əşyalar gətirirlər . Onlar bizim (Bizansın) müttəfiqidirlər . Bizim tərəfimizdən onlara sayğı göstərilir . Elçiliklər və qarşılıqlı hədiyyələrlə əlaqə- dəyik . Çox güclüdürlər və ara-sıra hərbi səfərlərə çıxan güclü ordulara sahibdirlər “. Bu məlumatı eşitdiyimdə cəsarətləndim və Cənnətin Tanrısı qarşısında səcdə etdim .

Əsil kralımın , ailəsinin və Xanədanlığının sağlığı üçün dua edirəm.Səltənəti sonsuzadək sürsün.Özünün və oğullarının günləri İsrailin ortasında uzun illər sürsün ! “ .

İkinci məktub Xəzər Xaqanı Yusifin Əzra oğlu İshaq oğlu Hasdaya cavab məktubudur . Məktubda deyilir : “ Türk , kral Aron (bəzi mənbələrdə Haron) un oğlu kral Yusif (Yosef) in Əzra oğlu İshaq oğlu Hasdaya məktubu . Yaradan onu vəzifəsinin başında tutsun ...Gözəl sözlərlə dolu məktubunuz Almaniya ərazisindən bir Yəhudi olan Elizar oğlu İshaq tərəfindən əlimizə çatdığını bildirməyi ərz edirəm . Məktub , Almaniya,Macarıstan və Kiyev knyazlığı üzərindən Xəzəriyəyə ulaşmışdır .Bizi xoşbəxt etdiniz . Anlayışınız və elminiz

bizi xoşnud etdi ... Bu nədənle ata-babala rımızın bir zamanlar qurduğu diplomatik əlaqələri yeniləyək və bunu övladlarımıza bir miras olaraq buraxaq .

Məktubunuzda soruşursunuz ki , siz hansı xalqdan , hansı ailədən və hansı qəbilədənsiniz ? Biliniz ki , biz Yafəsin nəslindən Toqamanın nəvə -nəticələriyik . Ailə ağacı kitabında Toqamanın on oğlu olduğunu buldum . Adları bunlardır : Ən böyüyü Uyğur, ikincisi Dursu, üçüncüsü Avar, dördüncüsü Oğuz, beşincisi Basil, altıncısı Tomiak, yeddincisi Xəzər, səkkizincisi Zaqora ,doqquzuncusu Bulqar, onuncusu Sabir .

Əlimdəki qeydə görə, ata-babalarımızın sayının az olmasına baxmayaraq, Tanrıya şükürlər olsun ki, Tanrı Özündən onlara və böyük , güclü ordularına savaşa ardınca savaşa davam etmələri üçün güc, qüvvət və qüdrət verdi . İndi yaşadığım ərazilər qədimdən Bulqarların idi . Atalarımız Xəzərlər gəlib onlarla savaşıdılar . Tanrının yardımı ilə onları dışarı çıxarıb ölkələrini işğal etdilər . Beləliklə , onlar ölkələrini buraxıb qaçdılar və Xəzərlər onları Tuna (Dunay) çayına qədər qovdular Bugün belə Bulqarlar Tunada ordugah qurmuşlar və onlar Konstantinapola yaxındırlar.Xəzərlər indi də onların ərazilərini işğal etməkdədirlər. Bunun ardından bir neçə nəsil keçdikdən sonar Bulan adında bir Xaqan başa keçdi.Bilgə və Tanrı qorxusu olan biriydi . Bütün qəlbi ilə Yaradana güvənirdi . Cadugərləri və Bütperəstləri qovub Tanrının qanadlarının kölgəsinə sığındı . Bunun ardınca şöhrəti dörd bir yana yayıldı . Onun adını duyan Bizans kralı və Ədəb xəlifəsi nümayəndə və elçiləri ilə birlikdə qənimət , hədiyyə və dinini dəyişdirmək üçün alimlər göndərdilər. Amma Xaqan bilgili bir İsrailoğlu çağirtmiş ...və demişdi ki : “ Aranızda danışın və mübahisə edin , mənə hansı dinin daha yaxşı olduğunu açıqca söyləyin . Aralarında mübahisə etməyə başlamış və heç bir nəticəyə gələ bilməmişdilər . Onda Xaqan Bulan Xristian rahibdən soruşur : “Nə düşünürsən ? Yəhudilərin və Müsəlmanların dinləri arasında hansı üstün tutulmalıdır ? “Rahib cavabında: “ İsrailoğullarının dinləri Müsəlmanlarınkindən daha yaxşıdır “. Bunun ardınca Xaqan (Bulan) müsəlman qazıya sormuş : “ Sən

nə deyirsən ? İsrailoğullarının dinlərimi , yoxsa Xristianların dinlərini tərcih etməli ?” Qazı cavabında : “ İsrailoğullarının dinləri tərcih edilməli “. Bunun üzərinə Xaqan deyir ki : “ Əgər elədirsə , ikiniz də öz ağzınızla İsrailoğullarının dininin daha yaxşı olduğunu söylədiniz . Ona görə də Tanrının rəhməti və Qadiri-Mütləqin gücü ilə İsrailin dinini seçirəm. Bu, İbrahimin dinidir “...Bu zamandan bəri Qadiri-Mütləq Bulanı qoruyub gücləndirdi. Özünü , xidmətçilərini , vəzifədə olanlarını və bütün xalqını sünnət etdirdi . Sonra Bulan hər yerdən İsrailin alimlərini çağırıdır Torayı tərcümə etdirdi , əxlaq qaydalarını qaydaya saldı . Bugünə qədər o dinin parçasıyıq . Tanrının adı müqəddəsləşsin və xatirəsi əbədi və sonsuz olsun !

Atalarım bu dinə girdiyindən bugünə qədər heç kim qarşımızda dura bilmədi. Hamısı vergi verir. Bunların hakimiyyətindən sonra Bulan Xaqanın nəslindən olan Obadiah (bəzi mənbələrdə Ubaca) adlı Xaqan başa keçdi və Xaqanlıqı yənidən təkmilləşdirib Yevreyliyi doğru və uyğun şəkildə ölkəyə yerləşdirdi, Sineqoq və Yeşivalar inşa etdirdi, Yəhudi din adamları Obadiahı Toranı, Mişnanı, Talmudu və ibadət qaydalarını anlatdılar. Xaqan Toranı sevən və ona xidmət edən, Tanrının həqiqi qullarından biri idi. Uca Ruh ona hüsur versin!

Obadiahın ardından başa oğlu Hizkiya , ardından oğlu I Mənəşə , ardından Obadiahın qardaşı Hanuka , ardından oğlu İshak , ardından oğlu Zəbulin (bəzi mənbələrdə Sabulon) , ardından oğlu Moşe (bəzi mənbələrdə II Mənəşə) , ardından oğlu Nissi , ardından oğlu Aaron (bəzi mənbələrdə I Haron) , ardından oğlu Menahem , ardından oğlu Benyamin , ardından oğlu II Aaron (II Haron) , ardından mən Xaqanların soyundan və Xaqan II Aaronun oğlu Yosef (Yusif) başa keçdik . Atalarımızın taxtına bir yabançı otura bilməz , atadan oğula keçər . Bu , bizim gələcəyimiz və ata –babalarımız varolandan bəri onların gələcəyi olmuşdur. Mərhəmətli Olanın hakimiyyətinin taxtına təyin etdiyi Xaqanlar sonsuzadək davam etsin .

Ayrıca mənə ölkənin vəziyyəti və İmperatorluğumun böyüklüyünü sorursunuz . “ İtil “ olaraq bilinən çayın sahilində

iqamət etdiyimi bildirmək istəyirəm. Çayın ağzı Xəzər dənizinə tökülür. Çayın qaynağı isə Şərqi doğru uzanır. Dörd aylıq səyahət uzaqlığındadır. Çayın sahillərində həm açıq, həm qalalı müxtəlif qəbilələrin yaşadığı şəhər və qəsəbələr bulanmaqdadır...İtilin deltasında iqamət etməyimi unutmayın . Tanrının yardımını ilə çayın ağzını qoruyur və Xəzər dənizindən Müsəlmanlara ulaşmaq istəyən Rus gəmilərinə izin vermirəm . Ya da qurudan Dərbəndə qədər ulaşmağa çalışan Müsəlman düşmənlərinə keçid vermirəm. Onlarla savaş halında olmaq məcburiyyətindəyəm. Çünki onlara fürsət versəm bütün Müsəlman ərazilərini Bağdada qədər murdarlayarlar .

Ayrıca mənə yaşadığım yeri sorursunuz . Tanrının iznilə 3 (üç) paytaxtı bulunan çayın ətrafında yaşadığımı bildirmək istəyirəm. Kraliçə (Türkan Xatun-A. Q .) bunların birində yaşayır.Burası mənim doğulduğum yerdir.Xeyli böyükdür, dairə şəklindədir, ölçüsü 50 (əlli) fərsəhdir .

Yevreylər , Xristianlar və Müsəlmanlar ikinci paytaxtda yaşayırlar. Bundan əlavə, bir çox xalqdan kölə bulunur. Bu şəhərin uzunluğu və eni 8 (səkkiz) fərsəhdir .

Üçüncü paytaxtda isə şahzadələrim , səlahiyyətliyərim , xidmətkarlarım, saqilərım və mənə yaxın olan insanlarla birlikdə yaşayıram.Şəhər dairə şəklində olub sahəsi 3 (üç) fərsəhdir. Divarlarının arasından çay keçir. Burası mənim “ Qış İqamətgahım ”dır. Mart-aprel aylarında hər kəs şəhərdən ayrılıb bağına, tarlalarına çalışmağa gedərlər .

Məktubunuzda üzümü görmək üçün can atdığınızı ifadə etmişiniz.Mən də lətif çöhrənizi, bilginizi və böyüklüyünüzün nadir gözəlliyini çox görmək istəyirəm. Sözlərinizə istinadən , əgər birliyimiz mümkün olarsa, şərəfli , nadir və lətif çöhrənizə diqqətlə baxar, ata-oğul olarıq. Buyruqlarınız üzəri nə xalqımı idarə edir, əlaqələrimi Sizin və ehtiyatlı Şuramızın əmirləri istiqamətində yönləndirirəm. Əlvida ! “ . (Seçmələr bizimdir – A .Q . Bax : Norman Golb and Omeljan Pritsak , Khazarian Hebrevv Documents of the Tenth Century İthaca : Cornell Univ. press, 1982; Hazar Yazışmaları, Vikipedi,özgü ansiklopedi) .

Göründüyü kimi, Yusif Xaqana aid məktubda Yusif Xaqan özündən əvvəlki Yəhudi dinini qəbul edən Bulan Xaqandan başlayaraq sıra ilə digər 13 Xəzər Xaqanının adını göstərmişdir. Bu Xaqanların əksəriyyətinin səltənət tarixləri qeyd edilməmişdir. Yusif Xaqanın qeyd etdiyi bu Xaqanların hamısı Bulan Xaqan sülaləsinə mənsub Xaqanlardır.

Tarixi mənbələrdə göstərildiyinə görə, Musəviliyi qəbul etməmişdən öncə Xəzərlərin məşhur Xaqanları aşağıdakılardır :

1. Xəzər Xaqan-Suriya mənbələrində “Xazarik” kimi qeyd edilən Xəzər Xaqan Xəzər Türklərinin mifik Xaqanı hesab edilir və mənbələrdə onun adından başqa heç bir məlumat verilmir; (Bəzi tarixçilər Xəzərlərin ilk Xaqanını Eriş Kül Kağan hesab edirlər-A.Q.);

2. Kadir Kasər Xaqan-VI əsrin II yarısı Göytürk Xaqanı Bumin Xaqanın müasiri, onun ölümündən (552-ci il) sonra ölmüşdür;

3. Cebu Kağan-Hakimiyyət illəri: 626-630. Tədqiqatçılara görə, Bizanslıların “Ziyevil” adlandırdıqları bu Xaqan VII əsrdə Sasani-Bizans müharibələri dövründə Xəzərlərin başçısı olmuş əslində gizli olaraq bu ad altında Qərb Türklərinin Xaqanı Tonq Yabqudur;

4. İbuzir Qılyavan Kağan-Hakimiyyət illəri: 704-711. Bu Xaqan Bizans İmperatoru II Yustinianın sürgün edildiyi ildən öncə Xaqanlıq etmişdir ;

5. Barsbəy Kağan-Hakimiyyət illəri: 722-730. 731-ci ildə ölmüşdür. (Hakimiyyətdə olan Xaqanın oğlu Barsbəy mənbələrdə Barsbek, Barcil, Barcik kimi də göstərilir-A.Q.) Barsbəy Ərəblərlə müharibə zamanı ordu başçısı olmuşdur;

6. Parsbit Kağan-Hakimiyyət ili 730. Kiçik yaşda olduğundan hakimiyyəti hakimiyyət naibi olaraq anası idarə etmişdir. Barsbəy Kağan bu ildə sağ olsa da hakimiyyətdə olmamışdır;

7. Bihar (Bəzi qaynaqlarda “Virxor və Vixaros) Kağan-Hakimiyyət illəri: 732-750. Öz qızı Çiçəyi gələcək Bizans İmperatoru V Konstantinə əvə verən Xaqandır (Bax: İvanov S. A.,

Drevnearmyanskaya jitiye Stefana Surojskoqo i Xazarı// Xazarı.M-İerusalim,2005.İSBN 5-93273-196-6);

8.Baqatur Kağan-Hakimiyyət illəri:759-763.Öz qızını Ərməniyyənin müsəlman Ərəb valisinə əvə verən Xəzər Xaqanıdır;

9.Zaxariya Kağan-Hakimiyyət illəri:860-861.

Obadiya Xaqandan başlayaraq sonrakı Xəzər Xaqanları haqqında Yusif Xaqan “Məktub”unda məlumat vermişdir.

Yusif Xaqanın “Məktubu”ndan əlavə digər bir önəmli bəlgə də adı bilinməyən bir Xəzər Yəhudisi tərəfindən yazılan və Xaqan Haron ilə Yusifin Ruslara qarşı dirənişlərindən bəhs edən bir məktubdur.Misirdə “Kənisetü-ş-Şami”də bulunan bu məktub Cambrid Universitetinin Kitabxanasında mühafizə edilir.



KENİZE XƏZƏR MƏKTUBU

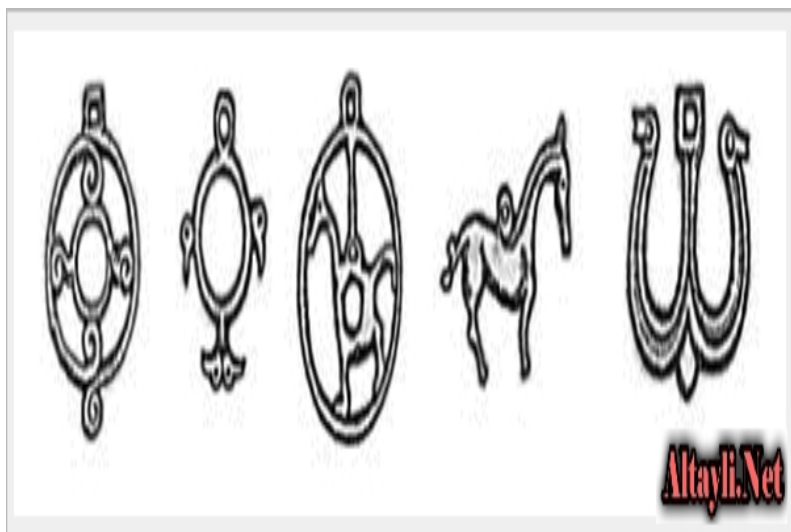
Bu məktubu 1912-ci ildə elm dünyasına tanıdan və yayanın adı ilə “Schechter Məktubu” və orijinalının bulunduğu Cambridge Universitetində mühafizə edildiyindən dolayı

“Cambridge Bəlgəsi” deyilən bu Xəzər Xaqanına (Bəzi mənbələrdə X əsrə aid Kiyev Yevrey İcmasına) yazılmış məktub elmi ədəbiyyatda “Kenize Hazar (Xəzər) Məktubu” kimi tanınır(Bax:http://www.bib.cam.ac.uk/cgi-bin/GOLD/thumbs?class_mark=T-S-12.122)

Bu məktubda həm İbrani hərfləri ilə yazılmış Türkcə kəlimələr,həm də məktubun sol tərəfinin alt köşəsində “HOQU - RÜM”=OKUDUM (MƏN BUNU OXUDUM) anlamına gələn bir kəlimə vardır.



Tədqiqatçı Pınar Özdemir bu məktubdan bəhs edərkən göstərir ki, Xəzərlərə aid olduğu təsdiqlənən bu məktubun sol tərəfindəki alt köşəsində yer alan və Göytürk yazısının Xəzər versiyasına nümunə olan altı hərflə "hukurim" şəklində oxunan və "mən onu oxudum" anlamına gələn bu kəlimə Tmutorokandakı (Phanagondakı)qazıntılarda bulunmuş Xəzər soy Damğaları ilə örtüşməkdədir (Bax: Pınar Özdemir, Hazar Türk-çesi ve Hazar Türkçesi leksikoloji tespiti denemesi. www.karam.org.tr/Makaleler/179288_8837_012_ozdemir.pdf ,səh.191).

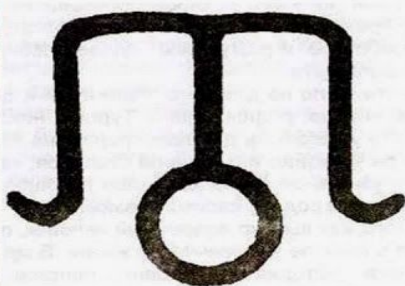


XƏZƏR TÜRKLƏRİNƏ AİD DAMĞALAR



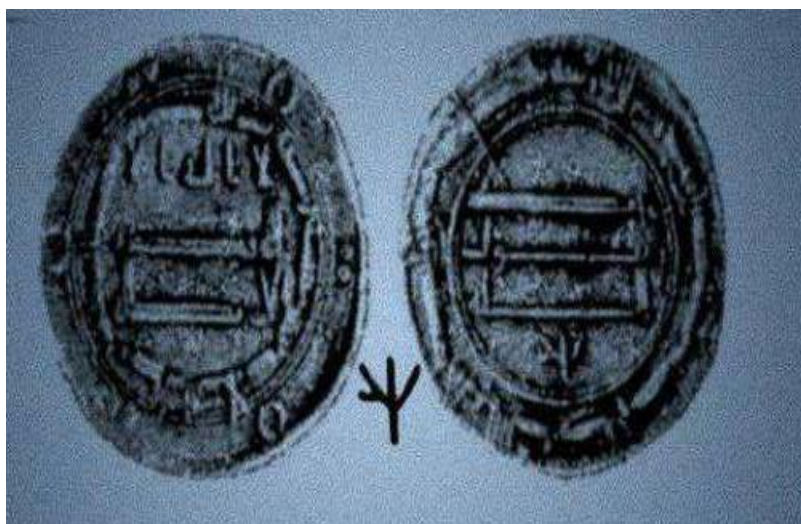
HAZAR TÜRKLƏRİNƏ AİT
TATAR TAMGASI

NURAY



KAFKAS TATAR TAMGASI

XƏZƏR TÜRKLƏRİNƏ AİD DAMĞA (Solda)



MƏŞHUR XƏZƏR TÜRK DAMĞASI



Hazar Türklerine Ait 7 Kollu Şamdan ve Türk Tatar Tamgası. Sağ Tarafında Ejderha Ağzılı Nefir

Türk Tarikat Dervişlerinin Kullandığı Ejderha Ağzılı Nefir

XƏZƏR TÜRKLƏRİNƏ AİD 7 QOLLU ŞAMDAN (SOLDA)



**Anadoluda Bulunan Mermer Üzerindeki
Hazar Türklerine Ait Pergel Sembolü**



**Denizli Kaklık Mağarası
Hazar Türklerine Ait
Pergel Sembolü**

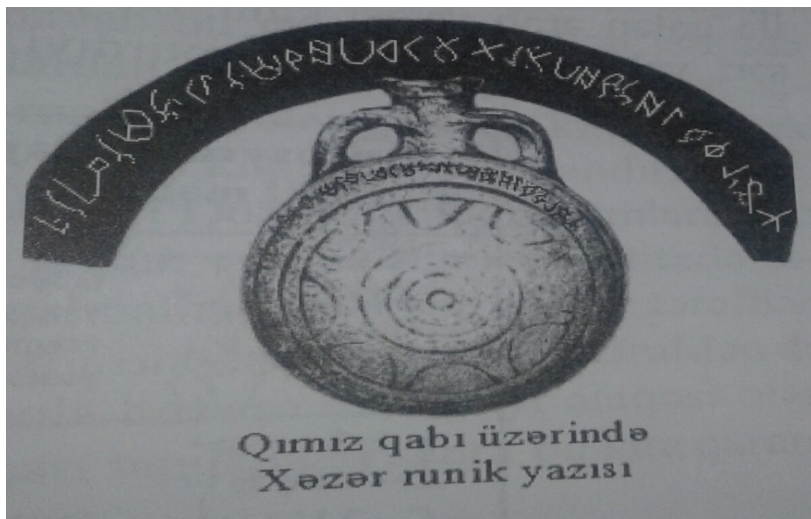
Tədqiqatçı Pınar Özdəmir əsərində Xəzər Türklərinə aid Türkcə kişi və qadın adlarını, qəbilə, şəxs, vəzifə və yer adlarını, ayrı-ayrı sait və samit səslərin söz başı, söz ortası və söz sonunda işlənilib-islənməməsindən, isimdən isim, isimdən feil, fiildən isim, fiildən feil düzəldən şəkilçilərdən, Qaraçay, Bal-kar, Kumık, Kırımçak və Karay (Karaim) Türkcəsi ilə Xəzər Türkcəsinin oxşar və fərqli cəhətlərindən geniş şəkildə bəhs etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu ləhcələr arasındakı ortaqlıqlar və ortaq kəlimələrin dil özəllikləri bir-biri ilə örtüşməkdədir (Bax: Pınar Özdəmir, göstərilən əsəri səh. 192-206. www.karam.org.tr/Makaleler/1792888837_012_ozdemir.pdf).

Tədqiqatçılar göstərir ki, Xəzər İmperatorluğunda Türk ləhcələrindən Türk (c), Bulqar (s), Sabir Türkcəsi (y), Macarca və bəzi bölgələrdə digər dillərdə danışılmışdı. Bartold və Minorskiyə əsaslanan Rasonyi və Baştav göstərir ki, Xəzər dili İdil Bulqarlarının dilinə, bugünkü Çuvaş dili də Bulqarcaya və Xəzərcəyə bənzəyir (Bax: Rasonyi, Laszlo, Tarihə Türklük, Örgün Yayınevi, 2007, səh. 114; Baştav, Şerif, Hazar

Kağanlığı Tarihi, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüyü Yayınları, Ankara 1987, səh.169-178).

Xəzərcənin Türkcə olduğunu isbat etmək üçün Zəki Vəlidü Toğan müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi Xəzərlərə aid "Barsbek, Baştuva, Kundaçık, Hakan, Hatun, Tarha, Bek, Şad, Tudun, İltəbər, Tanrı, Xan, Səməndər, ağ, sarı, Bıqındı, Çiçək, Kayakənt, Busəri, Bun, bal, Azak, Tuzdı, Yalınık, Bordacı, Tudaracı, Uğradacı və s. kimi sözləri misal gətirmişdir (Bax: Z.V. Toğan, "Hazarlar", İslam Ansiklopedisi, cilt: V., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1977, səh.22

Tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Xəzərlər müəyyən bir dövrdə Yəhudi dininin təsiri ilə İbrani əlifbasını işlətmələrinə baxmayaraq özlərinə xas olan Türk Runik yazısından istifadə etmiş və Xəzər-Türk dilində danışmışlar.



XƏZƏR TÜRKLƏRİNƏ AİD XƏZƏR RUNİK YAZISI

Qaraçaylar, Balkarlar və Qafqazlılarda bu dilin qalıntısı olan xeyli söz bulunmaqdadır. Polşada yaşayan Karaylar belə qədim Xəzər Türkcəsini işlətməkdədirlər. Karaylar bütünlüklə Xəzər mədəniyyətini günümüzdə yaşadan təmsilçiləri sayıla bilərlər" (Bax: Anıl Çeçen, göstərilən əsəri, səh. 139).

IV FƏSİL

XƏZƏR TÜRKLƏRİ XƏZƏR İMPERATORLUĞUNUN SÜQUTUNDAN SONRAKİ DÖVRDƏ

Xəzər İmperatorluğu süquta uğradıqdan sonar Musəvi dininə məxsus Xəzər Türkləri dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş , getdikləri ölkələrin maddi və mənəvi tarixlərində tarixlərində mühüm rol oynamışlar.Tədqiqatçılar göstərirlər ki,Macarıstan krallığını quran Türk Arpad boyu da Xəzərlərin bir qoludur. Arpadlar Xəzərlərin Kabar qoluna mənsub bir boy kimi tarix səhnəsinə çıxmış, daha sonra Avropaya köçərək Hunlarla Avar Türklərinin qalıqları üzərində bir Macar krallığı qurmuşdular (Seçmələr bizimdir - A.Q. Bax: Prof.Dr. Anıl Çeçen, Türk devletləri, Ankara 2003, səh. 125).

Kırımı və Polşada Türkcə danışan və Musəvi olan Karaim Türkləri və Kırımçaqlar Xəzər Türklərinin bugünə qədər gəlib çıxan son nümayəndələridir. Karaylar Kırım, Litva, Rusiya,Qərbi Ukrayna,Belarusiya,Polşa,Rumınyı,Dağıstan,İsrail, Avropa və ABŞ-da yaşayan Musəvi Türk topluluğudur, Yəhudilər Karayları (İbranicə:Karaim) özlərindən saymazlar. Kırımı Karayların qədim məzar daşlarını Yəhudilər dağıtdılar.Ona görə də,Karaylar öz məzarlıqlarını qorumaq üçün növbət tutmağa məcbur olmuşdular.TİKA buradakı məzar daşlarının tədqiqi və təsnifi üçün çalışma yapır.

Karaylar üçün palıd ağacı müqəddəs sayılır.Hər bir palıd ağacı bir ailəni təmsil edir.Ona görə də Kırımın “Balta Dəyməz (Balta Tiyməz) Məzarlığı”ndakı ağacların hamısı palıd ağaclarıdır. Palıd ağacının quruması Karaylarda ailənin kökünün kəsilməsi anlamına gəlir.İsraildən gələn Yəhudilər bu palıd ağaclarını qurutmağa çalışmışlar.Balta Dəyməzdəki Karaylara aid məzar daşlarının üzərindəki yazılar İbranicədir. Bunda Karayların məqsədi “Tora”yı hər kəsin özü oxuyub anlamasıdır.1830 –cu ildə “Tövrat” Karay dilinə tərcümə edilmiş və bir nüsxəsi İstanbulda çap edilmişdi.

Kırım və Litvadakı Türk Karaylar evlilik məsələsində daha sərtidirlər.

Litvadakı Karaylar Karay dilində ibadət edirlər. Karayların dilində digər Türk ləhcələrində işlədilməyən qədim Türk sözləri indi də işlədilməkdədir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, "Karaim" sözü iki hissədən ibarətdir: "kara" -oxuyan, "-im" isə cəm şəkilçisidir. "Karaim" -oxuyanlar -deməkdir.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Almaniya hökumətinin bir rəsmi sənədində göstərilir ki: "Karaimlər Yəhudi deyildir, əslən Türkdürlər və dinləri də ata-babalarından qalan dindir. Dinlərini ata-babadan alaraq anladılar. Yəhudi kimi dəyər ləndirilməməlidirlər.

Xəzərlərin bugünkü xələfləri olan Karaylar (Karaimlər) da qədim Xəzərlər kimi qədim Əhidə inanırlar. Türk Karaylar "Karaylığı" məzhəb olaraq qəbul etmirlər. Onlar bildirirlər ki: "Biz irq olaraq Türk, din olaraq Musəviyik. Ulu Türk ağacının bir budağıyıq, Musəviliyin də mənsubuyuq". Polşada yaşayan Karayların kultürünü araşdıran tədqiqatçı Zayaçkovski onlarda Xəzər Türklərindən qalma bir sıra adət-ənənlərin, ay və gün adlarının hələ də yaşadığını qeyd etmişdir.

Kırımda Karaylarla yanaşı Kırımçaklar da yaşayır. Kırımçaklar da Türkdürlər. Dini inancları Yəhudilik olduğu üçün onlar da soyqırma uğramışlar. Kırımçaklar "Talmut"u qəbul edirlər. Ona görə də Karaylarla inanc fərqləri vardır. İsrail Yəhudiləri Kırımçakları da Türk olduqları üçün Yəhudi olaraq qəbul etməzlər.

Bugünkü Çuvaşlar, Qaraçaylar, Balkarlar, Tatarlar, Azərbaycan Türkləri və hətta Çərkəzlər və bəzi Qafqaz xalqları Xəzər Türklərinin günümüzdəki mədəni və hətta etnik varisləri sayıla bilirlər.

Xəzərlərin dilinə aid mülahizələr bir çox yanlış mühakimələrə yol açmışdır. Ərəb mənbələrinə görə, bu dövlətdə Sabir Türkcəsi, Bulqar Türkcəsi, heç bir dilə bənzəməyən Macarca, bəzi bölgələrdə isə digər dillərdə danışmışdı. Macar alimi Nemətə görə də Xəzər dövlətində müxtəlif dillərdə danışılmışdı. Bütün bunlar təbii qəbul edilmişdir.

Xəzər Xaqanlığı çox geniş bir ərazini əhatə etdiyindən bu ərazilərdə müxtəlif qövmələr yaşamış və təbii ki, müxtəlif dillərdə də danışmışlar. Əsas fakt bundan ibarətdir ki, Xəzərlər, Qobustan, Kas və Kaspi Xəzərlərinin, Hun, Sabir, Göy Türk və Uyğur Türklərinin xələfləridir. Deməli, Xəzərlər Türkdürlər. Türkdürlərsə, deməli, Türk dilində də danışmışlar. İlk dinləri Göytanrı dinidir. Göytanrı dini də Türklərə məxsusdur.

Tədqiqatçılar göstərir ki: "Alban tarixçisi Moisey Kalankəti Xəzər və Hun etnik məfhumlarını fərqləndirmirdi". "Ərəb qaynaqları isə ümumiyyətlə Xəzərləri "Türk" adlandırırlar". "Ərməniyə Bizans, Azərbaycan isə şimaldan siyasi hadisələrə müdaxilə edən Hun-Xəzər Türklərinə arxalanırdılar. Bəzən Hunlar və Xəzərlər Azərbaycanda məskən salıb Ərməniyə və Gürcüstan ərazisində yaşayan köhnə din pərəstişkarlarını zorla Xristianlaşdırmadan qoruyurdular" və s. (Seçmələr bizimdir-A.Q. Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı. 1994. səh. 189, 235).

Müəlliflər başqa bir yerdə də qeyd edirlər ki: "Çox təəssüf ki, tarixşünaslığımız bu dövrdə Türk etnosları olan Hun və Xəzərlərin Azərbaycana hücumlarını birtərəfli, orta əsr Xristian tarixçilərinin nöqteyi-nəzərindən işıqlandırmışlar. Azərbaycanın Xristian olmayan əhalisinin etnik və dil birliyi naminə baş vermiş hadisələri ümumiyyətlə düzgün araşdırmamışlar. Nəticədə Albaniya yanlış olaraq başdan-başa Xristian ölkəsi kimi qələmə verilmişdir". Halbuki "IX-X əsr Ərəb müəllifləri yazırdılar ki, Aran və Sisacan (Syuni) Xəzər-Türk padşahlığına daxildir" (Seçmələr bizimdir-A.Q. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı. 1994. səh. 195, 221).

Deməli, Xəzər Xaqanlığının rəsmi dövlət dininin İudaizm olması heç də Xəzərlərin Yəhudi olması demək deyil. Necə ki, bir çox xalqlar Xristian və İslam dinini qəbul etsələr də, onların sami xalqlarla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tarixən Xəzər ətrafı və İtil çayı bölgələri Oğuz-Qıpçaq yurdu adlanmış, bu ərazilərdə irqi qarışma ilkin dövrlərdə digər yerlərə nisbətən çox cüzi olmuşdur. Mahmud Kaşğarlı hətta Xəzər dənizini "Bulqar dənizi" adlandırmış, İtil (Volqa)

çayının da Qıpçaq ölkəsindən keçərək Bulqar dənizinə (Xəzər dənizinə-A.Q.) töküldüyünü yazmışdı (Bax: Mahmud Kaşğarlı, Divan ül-lügət-it-Türk).

Xəzər İmperatorluğu dağıldıqdan sonra geniş ərazilərdə qalan Türk boylarından bəziləri yeni gələn Kuman-Kəngər-Qıpçaq soydaşlarına qarışmış, dillərinə bir sıra Qıpçaq elementləri daxil olmuş, bəziləri Vətəndən ayrı düşüb müxtəlif ölkələrə köç etmiş, bəziləri də bir-birinə yaxın bölgələrdə qalmışdılar. Xəzər toplumundakı xristian Qaqauz boyu Bessarabiya və Polşada, müsəlman Kumık, Qaraçay-Balkarlar Xəzər Xaqanlığının tərkibindəki Qafqaz xalqları olan Çeçen-İnquş, Abxaz, Avar, Lak, Dargin, Kabardin, Adıq, Çərkəz, Osetin və s. kimi qonşuları ilə yanaşı Xəzər-Azaq-Qara dəniz arasında, Şimali Qafqaz dağlarının ətəklərində yaşamağa başlamış və bugün də yaşamaqdadırlar.

Yəhudi dinində olan Xəzər Türklərinin bir qismi Kırımda qalmış və bura XI-XVI əsrlər boyu İtaliyada "Xazariya" //Qazariya kimi tanınmışdı. Yəhudi Xəzərlərin bir qismi Azərbaycanın quzey bölgəsinə qayıtmış, Türk və müsəlman adları ilə Azərbaycanda "Quba cuhudları" adı ilə bu gün də yaşamaqdadırlar. Böyük bir qismi isə Doğu Avropaya, Rusiyaya və dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişlər. Xüsusilə, Polşa Xəzər Yəhudilərinin ən çox yerləşdiyi böyük mərkəzlərdən biridir.

Aral ətrafı bölgələrdə olan və "Xəzər Türkmənləri" kimi tanınan boyun başçısı "Dəmir Yalıq" (Dəmir Yaylı) ləqəbi ilə tarixdə tanınan boyun başçısı Dukak Yabqunun soyundan gələn Səlcuqlular yeni bir İmperiya-Səlcuqlu İmperatorluğunu qurmuşlar. Heç təsadüfi deyil ki, Səlcuq Bəyin 4 oğlundan 3-ü Mikayıl, Yusif və Musa-Yevrey adları daşımışlar (Bax: Aydın Mədət oğlu Qasımlı, Türklər (Tarixi oçerklər), Bakı 2012, səh. 213).

Tarixi mənbələrə görə, müəyyən siyasi səbəblərdən Filistindən ayrılaraq dünyanın müxtəlif yerlərinə köçməyə məcbur olmuş Yəhudilərdən Şərqi Avropaya və bütün dünyaya Xəzər ölkəsindən köçmüş Türk kökənli Yəhudilər daha çoxdur.

Bulqar və Macarların da Xəzər bölgəsindən köçmələri Şərqi Avropa Yəhudilərinin Türk kökənli olduğu tezisini daha da gücləndirməkdədir. Yəhudiləşən Türk boylarının bu dinin, xüsusilə, Xristian dünyasında yayılmasında mühüm rol oynadıqlarını da tədqiqatçılar xüsusi qeyd etməkdə və Avropa Yəhudilərinin antropoloji quruluşlarının da samilərə deyil, Asiyalılara uyğun olduğunu göstərməkdədirlər. Avropa və Azərbaycan Yəhudilərinin dilləri də Yəhudi dili deyil. Onlar yaşadıkları ölkələrin dillərində danışirlər.

1999-cu ildə Aşkenaz Musəvilərinə aid “ Y “ kromozomlarında yapılan genetik araşdırmalarda “ DNA ” testləri nəticəsində məlum olmuşdur ki, onlar İsrailoğulları Yəhudilərə deyil, Türk kökünə bağlıdırlar.

Xəzər Xaqanlığının Türk dövlətçilik tarixində müstəsna bir yeri vardır. Belə ki, həm Yəhudi dininə mənsub olmaları, həm kosmopolit siyasət yürütmələri, həm də dövlət quruluşu baxımından Xəzər Xaqanlığı tarixi Türk dövlət və İmperatorluqları içərisində xüsusi bir yer tutur. Xəzər Xaqanları digər Türk Xaqanlarından fərqli olaraq xalqdan çox uzaq və ayrı bir mövqeyə sahib idilər.

Tarixi faktlar göstərir ki, ilk əvvəllər Filistin Yəhudiləri Xəzər Yəhudilərini Yəhudi irqindən deyil, Türk irqindən olduqları üçün qəbul etməmişdilər. Lakin sonradan bir çox səbəblərdən onları qəbul etmiş, din bərabərliyi irq bərabərliyini arxa plana atmışdır.

Orta Doğuda XX əsrdə İsrail adlı yeni bir Yəhudi dövlətinin qurulması ilə Yəhudilərlə Türk dünyası arasında əlaqələr daha çox önəm qazanmış və Xəzər Türk Xaqanlığı ilə bağlı araşdırmalar daha da önə çıxmışdır.

Ədəbiyyat göstəricisi

- 1.Abdülkadir İnan,Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.**
- 2.Ahmet Hilmi, Şehbender zade, İslam Tarihi 2-Türkler ve İslam-(Selcuklular, Haçlı Seferleri, Moğollar ve Sonrası), Derleyen: Ziya Nur A., Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2006.**
- 3.Ahmet Taşağıl, Hazarlar, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.**
- 4.Akdes Nimet Kurat, Doğu Avrupa Türk kavim ve devletleri, Türk dünyası, I cilt, ikinci baskı, Ankara 1992.**
- 5.Ali Marçın, A-dan Z-ye Sumer, İstanbul 2007.**
- 6.Aliyev İ., Oçerk istorii Atropateni, Baku 1989.**
- 7 Artamanov, Mikhail İllarionoviç, Hazar Tarihi, Çeviren: D.A.Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.**
- 8.Aydın Məddət oğlu Qasımlı, Türklər (Tarixi oçerklər), Bakı 2012.**
- 9.Azərbaycan arxeologiyası, I cild, Bakı 2008.**
- 10.Azərbaycan tarixi, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə, Bakı 1994.**
- 11.Azərbaycan tarixi, Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Süleyman Əlyarovun redaktəsi ilə, Bakı 1996.**
- 12.Azərbaycan tarixi (yeddi cildə), I cild, Bakı 2007.**
- 13.Balint, Csanad, "Some Archaeological Addenda to P.Golden's Khazar Studies", Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1981.**
- 14.Balkan K., Die Sprache der Kassiten, New-Havin 1954.**
- 15.Baştaş, Şerif, Hazar Kağanlığı Tarihi, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüyü Yayınları, Ankara 1987.**
- 16.Bobrinskoy, Kurqanı i sluçaniye arxeoloqiçeskiye naxodki bliz mesto Smela, III, Pl.XIV, SPb., 1907.**
- 17.Brook, Kevin Alan, Bir Türk İmparatorluğu: Hazar Yahudileri, İstanbul 2005.**

- 18.Cəfərov Ə.,İnsanlığın səhəri,Bakı 1994.
- 19.Cəfərqulu Rüstəmov,Firuzə Muradova,Qobustan, Kiçikdaş Dağı abidələri,Bakı 2008.
- 20.Cowley A.E.,Aramaic papyri of The fifth cenuri B.C.Oxford 1923.
- 21.Csand Balint,Hazarlarla İlişkin Arkeoloji Araştırma, Türk Kültür Araştırmaları, Sayı:XXXVI/1, səh.33-49.
<https://turkcetarih.com/hazarlara-iliskin-arkeolojik-arastirma/>.
- 22.Drevnetyurkskiy slovar,Leninqrad 1969.
- 23.Dyakonov İ.M.,İstoriya Midii, M.,-L.,1956.
- 24.Elçibəy,Azərbaycandan başlayan tarix,Bakı 2003.
- 25.Firudin Ağasıoğlu,Doqquz bitik,Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi, I bitik,Bakı 2014.
- 26.Firudin Aöasıoğlu,Doqquz bitik,Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi, III bitik, Bakı 2014.
- 27.Gauthier,Yuri V.,Xazarskaya kultura,Novaya Vostok, 1925.
- 28.Grelot P.,Dokuments arameens d"Egypte,Paris 1972.
- 29.Günaltay Ş.,Türk tarihinin ilk devirlerinden Yakın Şark (Elam ve Mezopotamiya),Ankara 1987.
- 30.Qriqoriyev V.V.,Rossiya i Aziya,O dvoystvennosti verxovnoy vlasti u Xazarov,1876.
- 31.Herzfeld Ernst,Archaeologische Mitteilungen aus İran, I-V,Berlin 1929-1933.
- 32.Hikmet Tanyu,Türklerin Dini Tarihçesi,TYK,İstanbul 1978.
- 33.<http://www.bib.cam.ac.uk/cgi-bin/GOLD/thumbs?classmark=T-S-12.122>.
- 34.İbn əl-Əsir,Əl-Kamil fi-t-Tarix,Bakı 1959.
- 35.İlyas Topsakal,"Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda Sosyal ve Dini Yapı",Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,Sayı:10,İstanbul,Şubat 2006.

- 36.İslam Ansiklopedisi, II cilt.İstanbul 1955.
- 37.İsmayıl Doğan,Yeni Bilgiler Işığında Hazarlar ve Soy Kütükleri Üzerine Katkılar, Orkun Dergisi, www.orkun.com.tr 08.02.2012.
- 38.İstoriya drevneqo Vostoka,Moskva 1976.
- 39.İvanov S.A.,Drevnearmyanskaya jitiye Stefana Surojskoqo i Xazarı//Xazarı.-M-İerusalim, 2005.İSBN 5-93273-196-6.
- 40.Kafesoğlu İbrahim,Türk Milli Kültürü,İstanbul 1999.
- 41.Kostler A.,Trinadçatoye koleno,Kruşeniye İmperiya Xazar i yeqo naslediye,Moskva 2001.
- 42.Kostler,Artur,On Üçüncü Kabile,Orta Asiyanın Yahudi Türkleri-Hazarlar,Çeviren:B. Dişbudak,Alfa Yayınları,İstanbul 2015.
- 43.Laszlo Rasonyi,Tarihte Türklük,Ankara 1993.
- 44.Mahmud Kaşğari,Divanü Lüğat-ü-Türk,Dörd cildde, I-IV,Tərcümə edəni və nəşrə hazırlayan:Ramiz Əskər, Bakı-“Ozan”-2006.
- 45.Martin Bernal,Kara Atena,İstanbul 1998.
- 46.Məhəmmədağlı Zehtabi (Kirişçi),İran Türklərinin əski tarixi,Ən qədim dövrlərdən İskəndərə qədər, I cild, Təbriz, hicri 1378.
- 47.Met Çünatko Yusif İzzet Paşa,Kafkas Tarihi, I cilt, Ankara 2002.
- 48.Michael Roaf,Mezopotamiya ve Eski Yakınoğu, İstanbul 1996.
- 49.Nathan Ausubel,Pictorial History of the Jewich People,1953.
- 50.Norman Golb and Omeljan Pritsak,Khazarian Hebrevv Documents of the Tenth Century İthaca:Comell Univ.press,1982;Hazar Yazışmaları,Vikipedi,özü ansiklopedi.
- 51.Ovidiy,Skorbnıye eliqii.Pisma s Ponta,Moskva 1978.

52. Peter B. Golden, Hazar Çalışmaları. Prof. Dr. Saadetdin Gomeç, Hazar Kitaplığı (Kitap incelemesi). <http://crymchuks.org/home8.prev>.
53. Pınar Özdemir, Hazar Türkçesi ve Hazar Türkmçesi leksikoloji tespiti denemesi. [www.karam.org.tr//Makaleler/ 1792888837 012 ozdemier.pdf](http://www.karam.org.tr/Makaleler/1792888837_012_ozdemier.pdf).
54. Pletnyeva S.A., Xazarı, Moskva 1976.
55. Pritsak, Omeljan, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," Journal Article in Harvatd Ukrainian Studies, 1978.
56. Prof. Dr. Anıl Çeçen, Türk Devletleri, Ankara 2003.
57. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, İslamiyetden önce Türk Kültür Tarihi, 4. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sayı: 42, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara 1991.
58. Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1969.
59. Prof. Dr. Saadetdin Gomeç, Hazar Kitaplığı (Kitap incelemesi). <http://crymchuks.org/home8.prev>.
60. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, İstanbul 1988.
61. Rasonyi, Laszlo, Tarihte Türklük, Örgün Yayınevi, 2007.
62. Ramond Scheindlin, The Chronicles of the Jewich People, 1996.
63. Rüstəmov C.N., Qobustan dünyası, Bakı 1994.
64. Rüstəmov C.N., Muradova F.M., Qobustan petroqlifləri, Bakı 2003.
65. Sizov V.İ., Raskopki v dvux qorodişax bliz Tsimlianskoy, Trudı, VI, Arx. Syezda, IV. OAK, za 1882-1888.
66. Şemseddin Sami, Qamus, "Xəzər" sözü.
67. Təbəri, Tarixül-Üməivəl-Mülük, Beyrut 1967.
68. Timothy Miller, The Legend of Saint Zotikos According to Constantine Akropolites, Analecta Bollandiana. c. 112, 1994.

69. Toğan, Zeki Velidi, "Hazarlar", İslam Ansiklopedisi, V cilt, İstanbul 1970.
70. Tövrət (Ərəbcə), Əl-ışah əl-aşir, Qahirə 1963.
71. Trever K.V., Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii IV veka do našey era-VII veka našey eri, Moskva-Leningrad 1959.
72. Volkov İ.M., Arameyskiye dokumentı iudeyskoy kolonii na Elefantine V veka do R.X. Moskva 1915.
73. Zafer Süren, Çipxe-Kafkas Aile Damgaları, İstanbul 2001.
74. Zuckerman, Constantine, On the Date of the Khazaris conversion to Judaism and the Kings of the Rus Oleg and İgor, "Revue des Etudes Byzantines 53", 1995.

KİTABIN ÜZ CİLDİ

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI



XƏZƏR TÜRKLƏRİ

BAKİ-2022

KİTABIN ARXA CİLDİ



Aydın Məttət oğlu Qasımlı

Filologiya elmləri namizədi, Dosent

1946-cı ildə Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olub. 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqşünaslıq fakültəsini bitirib. 1971-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar Fondunun (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) əyani aspiranturasına qəbul olunmuş, 1976-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi almışdır. 1980-ci ilə qədər Əlyazmalar Fondunda elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. 1980-1993-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universitetində) Baş müəllim və dosent vəzifəsində çalışmışdır.

400-ə qədər elmi və elmi-metodiki məqalənin müəllifidir.

“Güney Azərbaycan: Dünən, bu gün, sabah” (Bakı, 2005),

“Dünyanın tacı Türklər” (Bakı, 2006),

“O və Biz” (Bakı, 2009),

“Güney Azərbaycan Türkləri son 100 ildə” (Bakı, 2012),

“Türklər” (Bakı, 2012) ,

“Türkçülər “ (Bakı, 2015) ,

“Türk mədəniyyət tarixinə giriş” (Bakı,2019) ,

“Türklərin dini dünyagörüşü və inancları”
(Bakı,2021),

“ Türklərdə fəlsəfi dünyagörüş və Türk filosofları “
(Bakı,2021),

“Haylar” (Bakı, 2022),

“Başibəlalı Yaxın və Orta Doğu” (Bakı,2022) ,

“Mayya Türkləri “ (Bakı , 2022) ,

“Dərdlərimiz “ (Məqalələr toplusu), (Bakı, 2022),

”Türklər Yaxın və başibəlalı Orta Doğuda”, (Bakı, 2022) adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Ailəlidir. Mehrac adlı həyat yoldaşı,Səlcuq və Aytürk adlı iki övladı, Türkay, Altunay,Mehman, Alpərən və Batuxan adlı beş nəvəsi var.